

Csillag Sára – Svastics Carmen –
Hidegh Anna Laura – Győri Zsuzsanna*

Épségizmus a posztszocializmusban

Fogyatékossgal élő vállalkozók narratívái Magyarországon**

A fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló ENSZ-egyezmény meghatározása szerint „*fogyatékossgal élő személy minden olyan személy, aki hosszan tartó fizikai, értelmi, szellemi vagy érzékszervi károsodással él, amely számos egyéb akadállyal együtt korlátozhatja az adott személy teljes, hatékony és másokkal egyenlő társadalmi szerepvállalását*” (2007. évi XCII. törvény 1. cikk). A fogyatékossgal élő emberek jelentős kisebbségi csoportot képviselnek, számuk a becslések szerint világszerte meghaladja az egymilliárd főt, azaz a világ népességének tizenöt százalékát (World Health Organization, 2023).

A fogyatékossgal társadalmi modelljének elterjedésével (Barnes–Mercer, 2005; Oliver, 1995) egyre inkább tudatosulnak a fogyatékossgal élő személyeket érő társadalmi és gazdasági elnyomás különböző formái: a diszkriminatív társadalmi gyakorlatok és a kedvezőtlen intézményi mechanizmusok, amelyek továbbra is hátrányba hozzák a fogyatékossgal élő embereket, és passzívnak, kiszolgáltatottnak és függőnek állítják be őket. Goodley és munkatársai (2019, 973. o.) hangsúlyozzák, hogy „*a fogyatékossgal a közbeszéd tárgya, nemzetközi szűgyen, amit jól példáz a fogyatékossgal élő gyermekek folyamatos kirekesztése a többségi iskolákból, a fogyatékossgal élő felnőttek szegregációja a foglalkoztatásban, valamint a jóléti szolgáltatások csökkentésének következményeként az alapvető emberi jogokhoz való hozzáférés megtagadása*”. Annak ellenére, hogy számukat tekintve jelentős kisebbségi csoportot alkotnak, a fogyatékossgal élő személyek folyamatos diszkriminációval, marginalizációval és igazságtalansággal szembesülnek, és csak másodrendű szereplőként vehetnek részt a társadalmi, gazdasági és politikai életben. A fogyatékossgal élő emberek kirekesztése emberi jogi, közpolitikai és

* Csillag Sára egyetemi tanár, Budapesti Gazdaságtudományi Egyetem; Győri Zsuzsanna habilitált egyetemi docens, Budapesti Gazdaságtudományi Egyetem; Svastics Carmen, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem; Hidegh Anna Laura, egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem.

** Eredetileg: *Pushed to the Edge? Entrepreneurs with Disabilities and the Post-socialist Experience of Ableism*; Journal of Business Ethics (2025). A szerzők interpretatív fordítása. (Magyar nyelven megjelent: 2025.11.28.)

menedzsment probléma (Martin–Honig, 2020), valamint globális etikai kérdés.

A fogyatékossgal élő személyek marginalizálódása és kirekesztése a munkaerőpiacon különösen káros, mert megtagadja tőlük a képességeiknek és adottságaiknak megfelelő, értelmes munkához való jogot (Hästbacka et al., 2016; Meacham et al., 2019). A kutatások szerint amellet, hogy alacsonyabb a foglalkoztatási arányuk, a nem fogyatékossgal élő emberekhez képest alacsonyabb munkahelyi sikerességet tapasztalnak, ami alacsonyabb fizetést, kevesebb előre-lépési lehetőséget és nagyobb arányú részmunkaidős állást jelent számukra (Kulkarni, 2016). Az elbocsátás és a munkanélkülivé válás kockázata is nagyobb esetükben (Mitra–Kruse, 2016), valamint olyan épségista elvárásokkal és sztereotípiákkal kell szembenézniük, amelyek minden tekintetben a nem fogyatékossgal élő embereknek kedveznek (Jammaers et al., 2021). Az épségizmus koncepciója a „különleges-tipikus egyén” (Campbell, 2009) képe köré épül, aki „kész és képes dolgozni és hozzájárulni” (Goodley, 2014) a többségi társadalom teljesítményéhez. A közelmúltbeli tanulmányok azt mutatják, hogy a munkahelyeken is jelen van az épségizmus, amely reprodukálja az „ép testű/fogyatékos” (able-bodied/disabled) bináris besorolást, és igazolja a fogyatékossgal élő emberek megbélyegzését és kirekesztését (Jammaers et al., 2016; Sang et al., 2016).

A fogyatékossgal élő személyek korlátozott szervezeti és foglalkoztatási lehetőségeik, valamint az épségista munkahelyi környezet miatt válhatnak önfoglalkoztatóvá, vagy indíthatnak akár saját vállalkozást (Halabisky, 2014; Martin–Honig, 2020; Yamamoto, et al. 2012). A fogyatékossgal élő vállalkozók nagy és heterogén csoportot alkotnak, amely eddig nagyrészt „láthatatlan” (Johnson–Kennedy, 2020; Procknow–Rocco, 2016), „elfelejtett kisebbség” (Cooney, 2008) volt a vállalkozásokkal foglalkozó, a fogyatékossgatudományi és üzleti etikai irodalomban. Az érdeklődés azonban megnőtt e csoport iránt, és a közelmúltban több tanulmány is megjelent, amelyek az akadályok és a támogató mechanizmusok (Csillag et al., 2019; Kitching, 2014; Renko et al., 2015; Yamamoto et al., 2012), a vállalkozói motiváció (Cooney, 2008; De Clercq–Honig, 2011; Dhar–Farzana, 2017), a stresszel és a bizonytalansággal való megküzdés (Miller–Le Breton–Miller, 2017; Saxena–Pandya, 2018), az önkép, önhatékony-ság és önbecsülés (Martin–Honig, 2020), valamint a munkahelyi identitás formálódásának témáit járják körül (Jammaers–Zanoni, 2020). Egyes tanulmányok összekapcsolják a fogyatékossgal élő személyek vállalkozói tapasztalatait más kisebbségi csoportok, például a nők, az etnikai kisebbségek vagy az idős vállalkozók tapasztalataival (Cooney–Licciardi, 2019; Williams–Patterson, 2019). A kritikai iskola

képviselői szerint a különböző hátrányos helyzetű csoportok tagjai hasonló gazdasági és társadalmi elnyomással szembesülnek, ráadásul a hatalmi mechanizmusok még inkább bénítóak az interszekcionalitás (intersectionality) esetén (Hidegh et al., 2023; Svastics et al., 2023; Williams–Patterson, 2019). Bár kevés tanulmány vizsgálja a fogyatékossgal élő vállalkozókat közvetlenül az épségizmus szemszögéből, ezek azt mutatják, hogy a vállalkozói lét menekülési útvonalat kínál az épségista munkaerőpiac olyan csapdái elől, mint a munkáltatók negatív hozzáállása és tudatlansága, vagy a karrierépítési lehetőségek hiánya, miközben más épségista mechanizmusokat és igazságtalanságokat nem ír felül.

Goodley (2014) a „neoliberális épségizmus” kifejezés megfogalmazásával hívja fel a figyelmet az épségizmus és a neoliberalizmus közös és egymást erősítő logikájára. Nyilvánvaló, hogy az épségizmus mint ideológia kölcsönhatásban van az őt körülvevő politikai szellemiséggel és gazdasági rendszerrel. Ahogy a politikai filozófiák változnak, az épségizmus mechanizmusai is mélyreható változáson mehetnek keresztül. Ezért fontos kérdés annak vizsgálata, hogy az épségizmus mechanizmusai hogyan jelennek meg és fejlődnek a nem liberális politikai és gazdasági rendszerekben, és mi történik, ha változik a politikai és gazdasági berendezkedés.

Ebben a tanulmányban a magyar fogyatékossgal élő vállalkozók tapasztalatait és az épségista környezet által generált igazságtalanságokra adott válaszaikat igyekszünk megvizsgálni. Arra voltunk kíváncsiak, hogy hogyan jelenik meg az épségizmus a fogyatékossgal élő vállalkozók megélt történeteiben, és hogyan jelenik meg a szocializmus utóhatása a fogyatékossgal jogokkal és az épségizmussal kapcsolatos közös tapasztalatokban. Úgy véljük, hogy az államszocializmus múltja olyan módon befolyásolja a fogyatékossgal élő vállalkozókat, amely egyedülálló a vállalkozói és fogyatékossgtudományi irodalomban. Célunk, hogy bemutassuk az 1990-es évek óta bekövetkezett neoliberális gazdasági átalakulás utáni örökséget. Mivel a vállalkozók elméletileg a rendszerváltozás és a neoliberális gazdasági rend „nyertesei”, akik profitálnak az újonnan adódó gazdasági lehetőségekből, a kérdés az, hogy a fogyatékossgal élő vállalkozók nyerteseknek tekintik-e magukat, vagy úgy érzik, hogy csak az elnyomás mechanizmusai változtak (ha egyáltalán változtak). A mikrotörténelmen alapuló tanulmányok (Hargadon–Wadhwani, 2023; Magnússon–Sziájtó, 2013; Vaara–Lambert, 2016) módszertanát követve úgy gondoljuk, hogy a fogyatékossgal élő vállalkozók történeteinek vizsgálatában a makrotemporális és mikrotemporális keretrendszer reflexív használata (Hargadon–Wadhwani, 2023) segíthet a „nagyobb kép” megértésében. Eközben az is fontos,

hogy hangot adjunk a fogyatékossgal élő vállalkozók tapasztalatainak egy kelet-közép-európai országban: ahogy Goodley (2019) rámutat, a fogyatékossgal kapcsolatos kutatások nagy része Nyugat-Európában és Észak-Amerikában zajlik, ezért fontos, hogy más társadalmi és gazdasági kontextust képviselő hangok is megjelenjenek a fogyatékossgáról szóló globális diskurzusokban.

Az épségizmus ideológiája

Az épségizmus fogalma az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság emberi jogi mozgalmából indult (Campbell, 2008, 2009, 2014). A kapcsolódó elméleti és empirikus munka nagy része a fogyatékossgatudományban (Disability Studies) gyökerezik, abban a tudományos diszciplínában, amely a fogyatékossgot mint társadalmi, kulturális, gazdasági, jogi és politikai jelenséget vizsgálja (Bogart–Dunn, 2019; Campbell, 2008; Wolbring, 2012). Olyan normatív ideológia és hiedelemrendszer, amely az ép testet részesíti előnyben a fogyatékossgal szemben. Az épségizmus az elmúlt időszakban olyan elemzési keretrendszerre vált, amely segít az elnyomó mechanizmusok működésének feltárásában, fennmaradásuk vizsgálatában és a fogyatékossgal élő személyek szisztematikus kirekesztésének megértésében (Csillag et al., 2022; Hutcheon–Wolbring, 2013; Jammaers et al., 2021).

Az épségizmus azon a széles körben elterjedt kollektív meggyőződésen alapul, hogy *„a fogyatékossg eredendően negatív, és ha lehetőség adódik rá, ki kell javítani, meg kell gyógyítani vagy akár meg is kell szüntetni”* (Campbell, 2008, 154. o.). Az épségizmus koncepciója *„a normát alkotó hegemon képességpreferenciákra”* (Hutcheon–Wolbring, 2013), a *„képességek zsarnokságára”* (Parekh, 2017) épül. A normalitás hegemoniája pedig végső soron logikussá, elfogadhatóvá és elvárhatóvá teszi a társadalmi struktúrák és elrendezések ilyen formán létrejövő különbségeit és egyenlőtlenségeit.

Az épségizmus az emberek egy ún. „alapvető megosztására” utal, amely szerint megkülönböztethetünk egyrészt normatív „emberi”, másrészt „aberrált”, „szub-humán” személyeket (Rieck et al., 2019). Az épségista társadalmi hierarchiában és hatalmi struktúrában az ép test válik a mércévé, amelyhez képest a fogyatékossgal élő személy csak „a másik” (the other) lehet. Ugyanakkor a másság, az én és a másik megkülönböztetésének jelensége felhívja a figyelmet a fogyatékossg anyagi és diszkurzív szintjeire: a fogyatékossg nemcsak egészségi állapotként, hanem a társadalmi folyamatokban ismétlődően megjelenő anyagi és diszkurzív jelenségként is értelmezhető (Mik-Meyer, 2016). Az épségizmus bonyolult hatásmechanizmusának

feltérképezése lehetővé teszi, hogy meglássuk a társadalmi előítéletek és megbélyegzés mögött meghúzódó összetett gépezetet (Dosch, 2019).

Az épségizmus tükröződik a jogrendszerben és a jogok érvényesítésében is. A fogyatékossgal élő emberek jogaiért küzdő aktivisták kezdetektől fogva törekedtek a fennálló rend megváltoztatására és bizonyos (politikai, társadalmi, gazdasági) szabadságjogok biztosítására a jogrendszerben az egyenlőségi jogok és a diszkrimináció elleni védelem formájában. Azonban, ahogy Campbell kifejti, *„a liberalizmus »állampolgárságról« alkotott felfogásának befogadó jellege éppen azon múlik, hogy a fogyatékossgat a normalizálás és minimalizálás etikája szerint alakítsák»* (Campbell, 2001, 53. o.). A jogi védelem tehát a befogadás, inklúzió fogalmától függ és attól, hogy a fogyatékossgal élő személyek milyen mértékben készek és hajlandóak az asszimilációra. A bizonyos fogyatékossgokat korrigáló és ezáltal a támogatási jogosultságot aláásó technológiai fejlődés kérdései, vagy a fogyatékossg megszüntetésére irányuló lépéseket elmulasztó személy büntetése, „felelősségre vonása” (Campbell, 2001, 59. o.) csak két példa arra, hogy a jog épségista dinamikája hogyan érvényesül.

A kapitalista rendszer a fogyatékossgal élő személyeket hagyományosan kevésbé produktívnak és kevésbé megbízhatónak tekint. Összességében azt sugallja, hogy képtelenek megfelelni a piacgazdaság elvárásainak, és az ideális, értéket teremtő (Goodley, 2014) munkavállaló ellentétét képviselik. A globalizált neoliberális gazdaságban tartósan fennáll az a negatív reprezentáció, amely a fogyatékossgal élő embereket nehezen foglalkoztathatónak állítja be, és amely így kizárja őket a munka világából, vagy alacsonyabb rendű pozícióba sorolja őket. Egy olyan munkaalapú társadalomban, amelyben a munka erkölcsi kategóriát jelent, azok, akik nem akarnak vagy nem tudnak dolgozni, tényleges képességeiktől függetlenül nemcsak gazdaságilag és társadalmilag, hanem erkölcsileg is alsóbbrendűvé és elítélendővé válnak (Blattner, 2020). A neoliberalizmus és az épségizmus egymást erősítő hatásait jól tükrözi a Goodley (2014) által bevezetett *„neoliberális épségizmus”* fogalma, amely szerint a fogyatékossgal élő ember a jó munkamorállal rendelkező, felelősségteljes polgár és kíváncsi, produktív munkaerő szöges ellentéte.

Mivel a vállalkozás a neoliberális piacgazdaság egyik sarokköve, a fogyatékossgal élő vállalkozók tapasztalatainak feltárása kulcsfontosságú lehet az épségizmus működésének megértésében. Bár az épségizmus a fogyatékossg történetében gyökerezik, és Campbell értelmezései mélységesen politikai jellegűek, mindeddig kevés kutatás vizsgálta az épségizmust és azokat a kihívásokat, amelyekkel

a fogyatékossgal élő személyek a liberális-demokratikus környezeten kívül szembesültek (Dinu, 2022). Kutatásunk célja, hogy hozzájáruljunk ennek a hiányosságnak a pótlásához, és az államszocialista rendszer örökségével összefüggő épségizmus mintázatainak azonosításához a magyar fogyatékossgal élő vállalkozók megélt tapasztalataiban.

Magyarország: a fogyatékossgal élő emberek helyzete a vasfüggöny mögött (1945–1990)

Magyarország 1945 és 1990 között a keleti blokk európai országai közé tartozott, a Varsói Szerződés és a Comecon tagja volt. De facto egypártrendszer volt, szocialista stílusú tervgazdasággal. A szocialista rendszerben az állam tulajdonában volt minden vállalat és termőföld, az árakat és a béreket központiilag szabályozták, és (elméletileg és retorikailag) teljes foglalkoztatottság volt a lakosság körében. Hivatalosan nem létezett szociálpolitika, mivel a szocializmusban nem létezhettek hátrányos helyzetű csoportok. A fogyatékossgal élő emberek többsége egészségügyi intézményekben vagy lakóotthonokban élte életét, és ellátásuk elsősorban egészségügyi jellegű volt (Andor, 2009).

A szocialista társadalmakat, bár a kapitalizmus radikális alternatívájaként jellemezték magukat, szintén a produktivizmus és az orvosi nézőpont épségista koncepciója jellemezte, a fogyatékossgat a munkaképesség (Mladenov, 2016) vagy a hasznosság „elvesztéseként” (Dinu 2022) értelmezték. Rasell és Iarskaia-Smirnova (2014, 5. o.) hozzáteszik, hogy az új „szocialista embertípus” megalkotásában és bemutatásában az államszocializmus a „*testi erő és képességek fetisizálására*” törekedett, ami a fogyatékossgal élő emberek létezésének tagadásában is megnyilvánult. Borowska-Beszta és Wasilewska-Ostrowska (2019) felelevenítik a „defektológia” fogalmát, mely a Szovjetunióban kialakított és a keleti blokk országaira ráerőltetett domináns elméleti koncepcióra és gyakorlatra vonatkozik. A defektológiában mind a tudományos elmélet, mind az orvosi gyakorlat a személy hibájára, hiányosságára vagy akadályoztatására összpontosít (így a defektológia a fogyatékossgat orvosi szemléletének szélsőséges változataként értelmezhető). A defektológia hozzájárult ahhoz, hogy ebben a régióban a fogyatékossgal élő személyekhez kapcsolódó társadalmi előítéletek, a társadalmi elszigeteltség és szégyenérzet megerősödjön (Phillips, 2009), valamint ahhoz, hogy „*megbélyegezzék és elrejtsek őket a nyilvánosság elől, és így láthatatlanná tegyék őket*” (Borowska-Beszta–Wasilewska-Ostrowska, 2019, 8. o.). Kiss (2019) bemutatja a magyar szocialista rendszer „*gondoskodó és rejtgető gyakorlatát*”, és azt, hogy a fogyatékossgal élő emberek

nemcsak fizikailag voltak elrejtve, hanem minden társadalmi és politikai diskurzusból is kimaradtak, így létezésük, valamint a részvétel és a befogadás kérdései tabuvá váltak.

A szocialista logika alapján Magyarországon a fogyatékossgal élő emberek vagy munkát kaptak (általában védett műhelyekben, a többiektől elszigetelten), vagy kisebb juttatásokban részesültek a „*munkaképtelenségük*” miatt, „*a szegregáció, a bezártság és a megbélyegzés mentén*” (Mladenov–Petri, 2020, 18. o.). A fogyatékossgal orvosi-produktivista megközelítésének másik megnyilvánulásaként a fogyatékossgal élő, munkaképes korú személyeknek rendszeresen orvosokból (és egészségügyi szakemberekből) álló bizottságok előtt kellett megjeleníteniük, akik központilag meghatározott kritériumok alapján „*mérték fel*” munkaképességüket, és az eredmények alapján határozták meg pénzbeli vagy természetbeni támogatásra való jogosultságukat (Mladenov, 2017).

A munka rosszul fizetett és kizsákmányoló volt, így a fogyatékossgal élő emberek „*elszigetelődtek a társadalomtól és kirekesztődtek a társadalmilag megbecsült státuszokból*” (Zaviršek, 2014, 197. o.). A nagy, védett munkaszervezetekben a fogyatékossgal élő munkavállalók általában alacsony fizetésért, alacsony szintű technológiai háttér mellett, és ennek következtében sokszor alacsony hatékonysággal dolgoztak, és a rehabilitációs szolgáltatások rendelkezésre állása és szintje minimális volt (Winter 1990). Könczei (1990, 77. o.) a rendszerváltozás évében megállapította, hogy „*a rehabilitáció egész területe, szabályozása véletlenszerűen jött létre hazánkban, nem alkot rendszert és a legkevesbé sem működik a normatív elmélet által javasolt fogaskerékszerű módon. ... teljességgel hiányzik a rehabilitációs szakemberképzés, tehát Magyarországon gyakorlatilag úgyszólván minden rehabilitációs szakember autodidakta*”.

Mindezek a tényezők hozzájárultak a „*tanult tehetetlenség*” kialakulásához (Borowska-Beszta–Wasilewska-Ostrowska, 2019; Dinu, 2022): a társadalmi-politikai rendszer ellehetetlenítette a fogyatékossgal élő embereket, és megakadályozta őket abban, hogy fejlesszék készségeiket, kompetenciáikat és személyiségüket, miközben szigorú állami kontrollt tartott fenn, ami végül általános tehetetlenséghez és a támogatásoktól való függőség kialakulásához vezetett („*függőség kultúrája*”, Mladenov, 2017). Mivel a fogyatékossgal egyéni és orvosi problémaként kezelték, alig fordítottak erőforrásokat a gazdasági és társadalmi részvétel környezeti akadályainak leküzdésére: az épületek és a tömegközlekedés továbbra is akadálymentesítetlenek maradtak, a fogyatékossgal élő gyermekek oktatása szegregált volt, és az intézményi elhelyezéssel szemben a személyes

segítségnyújtás szolgáltatásai rendkívül korlátozott mértékben voltak jelen (Cseh, 2014).

Az államszocializmus nemcsak a pártpolitikai képviselőket, hanem a szélesebb civil társadalomban zajló érdekképviselőket is elnyomta (Holland, 2008; Lane, 1996). Mivel hagyományosan megbélyegzett, marginalizált és jogfosztott csoportról van szó, a fogyatékossgal élő személyek és civil szervezeteik gyakorlatilag ki voltak zárva az állami döntéshozatalból, és az alulról szerveződő fogyatékossgal aktívizmus nem volt engedélyezve (Keszi et al., 2014). Igaz, hogy ország-szerte léteztek nagy, úgynevezett fogyatékossgal ernyőszervezetek, de ezeket az állam miközben egyfelől támogatta, másfelől szorosan ellenőrizte is (Phillips, 2009). Így az alulról szerveződő civil társada-lom csak a szocialista rendszer bukása után alakult ki (Kiss, 2013), amikor az első említésre méltó közös fellépésük a fogyatékossgal élő emberek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló törvény (Fot, 1998/XXVI. sz. törvény) parlamenti elfogadtatása volt.

A neoliberális piacgazdaságra való áttérés és a fogyatékossgal élő emberek helyzete Magyarországon

Az 1990-es évek elején a posztszocialista közép- és kelet-európai országok neoliberális reformokat hajtottak végre, privatizációs, deregulációs és decentralizációs folyamatok mentek végbe, ezzel párhuzamosan ezekben az országokban költségvetési megszorítások jelentek meg, és összességében a jóléti állam visszaszorult (Ferge, 1997; Mladenov–Petri, 2020).

A magyarországi rendszerváltozás után a gazdasági és politikai reformok lehetővé tették a magánvállalkozások szabad létrehozását és legális működését. A kis magánvállalkozások (az úgynevezett „GMK-k”) gyökerei már az 1980-as években kialakultak a szocialista „szürke” vagy „második gazdaság” (Hankiss, 2004) részeként. Utóbbi olyan munkatevékenységeket foglalt magában, amelyekben az emberek a hivatalos munkájuk mellett az állami szabályok és tilalmak határait folyamatosan próbára téve (például az állami vállalat erőforrásainak felhasználásával magánmunkát végezve) szereztek extra jövedelmet, ami egyben az egyéni szabadság gyakorlásának szimbóluma is volt (Csoba, 2011). Az ún. szürke gazdaság általános társadalmi elfogadottsága megalapozta azt a sajátos, ma is létező hazai normarendszert, amely az állami struktúrák megkerülésével szerzett jövedelmek erőnyeit és az állami intézményekkel szembeni bizalmatlanságot hirdeti.

Ami a fogyatékossgal élő emberek helyzetét illeti, a 90-es évek elején a gazdasági szerkezetátalakítás következtében a fogyatékossgal élő embereket foglalkoztató nagy, védett szervezetek csődbe mentek és bezártak, a fogyatékossgal élő emberek szociális juttatásait pedig csökkentették (Sharle, 2011). A fogyatékossgal élő személyek az új piacgazdaságban piacképes tudás és kompetenciák nélkül maradtak, az elsődleges munkaerőpiacon nem kaptak munkát, és néha még alapvető, csekély összegű juttatásaikat is elvesztették (Kurucz–Kemény, 2016). Ez tovább nehezítette gazdasági terheiket: *„minél erősebb a nyomás, hogy valaki eladja a munkáját, annál kevesebb mozgástere van a foglalkoztatási feltételekről való tárgyalásra, és annál egyenlőtlenebbé válik a társadalom”* (Mladenov, 2017, 1230. o.). 2002-ben a fogyatékossgal élő emberek foglalkoztatási aránya Magyarországon 12% volt, ami akkor a legacsonyabb volt Európában (Sharle, 2011). A közszolgáltatások és a jóléti ellátások szisztematikus csökkentését egyre inkább, a gazdasági szükségszerűség mellett, a minimális állam neoliberais koncepciója is indokolta, amely az önállóságot és a *„függőség káros kultúrájának”* felszámolását hangsúlyozta. A 2008-as pénzügyi válságot követően a jóléti költségvetések további megszorításoknak voltak kitéve: további szankciókat vezettek be, a szociális segélyt a közmunkaprogramokban való részvételhez kötötték, és egyéb közvetett megszorítások történtek a támogatási programokban is (Sharle, 2011; Sharle–Szikra, 2015).

Eközben a *„szocialista embertípust”* az *„ideális kapitalista polgár”* eszménye váltotta fel, aki hatékonyan dolgozik, rátermett, rugalmas, mobil, fejlődik, folyamatosan fogyaszt, emellett független és önellátó (Mladenov, 2016). A *„termelékenység mítosza”* mellett az önellátás fogalma is egyre nagyobb jelentőséget kapott: a neoliberais keretrendszerben mindenki felelős azért, hogy a saját „tőkéjével” a lehető legnagyobb határfokkal és haszonnal gazdálkodjon. Az önellátás túlértékelése negatívan hat a speciális szükségletű személyekre, leértékeli és megbélyegzi a *„függőséget”*, illetve mindazokat, akik nem illenek bele az önellátó és független polgár képébe (például idősek, szenvedélybetegek, hajléktalanok). A *„jóléti függőség”* neoliberais narratívája azt sugallja, hogy a szociális juttatások a függőség kultúrájába zárják a kedvezményezetteket, ami a fogyatékossgal élő embereket egyre passzívabbá teszi és elidegeníti a munkától (Mladenov, 2017). Ezt az épségista narratívát a populáris kultúra és a média sem kérdőjelezi meg: Magyarországon a fogyatékossgal élő személyeket főként szegregált programokban, áldozatként vagy superhősként ábrázolják, és ritkán átlagpolgárként, szakemberként vagy

döntéshozóként (Svastics et al., 2025; Svastics–Tóth, 2021; Váróczy–Tiszai, 2021).

Időközben az 1990-es években a munkaerő-piaci rehabilitáció rendszere fejlődésnek indult: jelentős tudás és tapasztalat érkezett az európai integrációs folyamat révén Nyugat-Európából, valamint a nemzetközi szervezetekkel való egyre hatékonyabb együttműködés során az ENSZ-ből és az OECD-ből. (Kálmán–Könczei (2002) részben „importált”, részben „hazai” fejlődésnek nevezi ezt az előrelépést.) 1998-ban létrejöttek azok az állami rehabilitációs szervezetek, amelyek már a komplex munkaerő-piaci rehabilitáció egyes aspektusait is magukban foglalták (Gere, 2001). 2004-ben Magyarország csatlakozott az EU-hoz, amely további forrásokat és tudástranszfert biztosított a fogyatékossgal élő emberek társadalmi integrációjához és befogadásához (például a Strukturális Alapok forrásait a nagy intézmények lebontásához és a kitagoláshoz, lásd Petri, 2023). 2007-ben Magyarország második országmenten ratifikálta a fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló ENSZ-egyezményt és annak fakultatív jegyzőkönyvét (UNCRPD) (Andor, 2009), amelyet az érintettek és civil szervezeteik hatalmas lelkesedéssel fogadtak. Azóta azonban úgy tűnik, hogy ezen nagy lépések jelentősége az épségista társadalmi gyakorlat elleni mindennapi küzdelmekben apró pénzre váltódott, erodálódott (Petri, 2023). És bár történtek pozitív intézkedések is, mint a makroszintű pénzügyi ösztönző bevezetése annak érdekében, hogy a nagyvállalatokat a fogyatékossgal élő személyek foglalkoztatására ösztönözzék (Hidegh–Csillag, 2013), ugyanakkor az ország több szempontból sem tett eleget a vállalat nemzetközi (UNCRPD) és nemzeti kötelezettségeinek (Fot), sőt, az akadálymentesítési vállalatokat határidő kitűzése nélkül halasztotta el (Magyar Civil Caucus, 2010).

Az 1989/1990-es rendszerváltozás lehetővé tette a szabad vállalkozást, Magyarországon gyorsan felálltak a jogi és gazdasági keretek, és elkezdett kialakulni a vállalkozói ökoszisztéma (Szerb, 2017; Szerb–Trumbull, 2015). A kutatások szerint azonban ennek a támogató vállalkozói ökoszisztémának az elemei még mindig gyengék és hiányosak (annak ellenére, hogy az uniós csatlakozás óta Magyarország jelentős támogatást kapott), és az elmúlt harminc évben csak kevés olyan program született, amely kifejezetten a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok (például nők, fiatalok és romák) vállalkozói tevékenységének támogatására irányult volna. Kifejezetten a fogyatékossgal élő embereket célzó vállalkozásfejlesztési programok nem indultak (Csillag et al., 2019; OECD, 2018, 2020). Az oktatási rendszerben még mindig súlyos hiányosságok vannak a vállalkozói és vállalkozásindítási készségek szisztematikus oktatása terén (Filep–

Szennay, 2024; Szerb, 2017; Timár et al., 2025). Ehhez kapcsolódva a vállalkozói készségfejlesztést támogató szolgáltatásokat sem fejlesztették ki a foglalkozási rehabilitációs folyamatban: az OECD statisztikái szerint 2007-ben Magyarországon a fogyatékossgal élő személyek mindössze 5%-a volt önfoglalkoztató vagy vállalkozó (Halabisky, 2014).

A fogyatékossgal élő emberek képviselte tekintetében a rendszerváltozás helyreállította Magyarországon a pártpluralizmust és a képviseleti demokráciát, de mivel a politikai döntéshozatalban való részvétel időt, energiát és pénzt igényel, az újraéledő civil társadalom és a fogyatékossgal élő emberek érdekérvényesítése gyenge maradt (Waltz–Schippers, 2021). A rendszerváltozás után gyorsan nőtt a fogyatékossgal élő személyek (és családjaik) számára és által létrehozott civil szervezetek száma, de ezek inkább az épségista környezet közvetlen hatásainak csökkentésére összpontosítottak, szociális szolgáltatások és másfajta anyagi segítség nyújtásával, mintsem az érdekérvényesítésre (Holland, 2008; Keszi et al., 2014). Ez érthető, hiszen az elérhető, hozzáférhető és megfizethető, minőségi szolgáltatások megteremtése nagy jelentőséggel bír, mivel ezek teszi lehetővé a fogyatékossgal élő személyek mindennapi megélhetését, jóllétét és társadalmi részvételét (Keszi et al., 2014). Ez a fókusz ugyanakkor depolitizálta a fogyatékossgal élő szervezeteket és csökkentette a fogyatékossgal élő személyek lehetőségeit a közsféra döntéshozatalában való részvételre. Petri (2023) ezt a „*szolgáltatásnyújtás vs. érdekérvényesítés*” csapdájaként írja le. Azáltal azonban, hogy a civil szervezetek a decentralizált szolgáltatásnyújtás kulcsfontosságú szereplői lettek, a szolgáltatások személyközpontúbbá és befogadóbbá váltak és sokszor a szegregált szolgáltatások alternatíváiként jelentek meg (Kiss, 2013). Mégis, hosszú távú pénzügyi támogatás, stratégia és központi koordináció nélkül a rendelkezésre álló szociális ellátás csekély, földrajzilag szétszór, egyenlőtlen és igazságtalan maradt (Sharle–Szikra, 2015).

Mladenov és Petri (2020) szerint a posztoszocialista neoliberálisáció tovább akadályozta a fogyatékossgal élő emberek politikai képviseletét azáltal, hogy szimbolikus és jelképes részvételre ösztönzött, például fogyatékossgal élő parlamenti képviselők formájában. A posztoszocialista kormányok nemzeti testületeket hoztak létre, amelyek rendszeresen konzultálnak a fogyatékossgügyi szervezetekkel a fogyatékossgügyi politikáról (Keszi et al., 2014): Magyarországon a fogyatékossgal élő személyek jogairól és esélyegyenlőségéről szóló 1998. évi törvény (Fot) hozta létre az Országos Fogyatékossgügyi Tanácsot (Andor, 2009). A Tanács ülései azonban azóta formálissá és felületessé váltak, a közigazgatás által kezdeményezett

javaslatokat rutinszerűen, egyhangúlag fogadják el. Kiss (2019) megállapítja, hogy miközben Magyarországon a fogyatékossgal kapcsolatos kérdések egyre fontosabbá és egyre láthatóbbá váltak, ennek a feltétele az volt, hogy az érintettek tartsák távol magukat a nagypolitikától és az aktív politikai részvételtől. A fogyatékossgal élő személyek és családjaik mindazonáltal csak rövidtávú és korlátozott sikereket érhetnek el, ha kerülnek a hatóságokkal való konfliktusokat, a parlamenti érdekharcokat és a társadalmi konszenzus egyensúlyát veszélyeztető akciókat (Svastics–Tóth, 2021). A depolitizáltság negatív hatással van a fogyatékossgal élő emberekre, mivel megtagadja tőlük a lehetőséget, hogy beleszóljanak az őket érintő politikai döntésekbe: amely ellentétes a „*Semmit rólunk nélkülünk!*” elvvel (Mladenov–Petri, 2020). Kolarova (2017) a „*kegyetlen optimizmus*” kifejezést használja a fogyatékossgal élő emberek közép-európai tapasztalatára: miközben sok fogyatékossgal élő ember lelkesedett a társadalmi és politikai átmenetért, és a haladásban és az emancipációban reménykedett, a piacgazdaság liberális individualizmusa és a posztszocialista demokrácia megteremtése leginkább csak az elnyomás új formáit hozta magával (Bárd, 2019).

A fogyatékossgal élő vállalkozók, az akadálymentesítés és a szocializmus öröksége

A fogyatékossgal élő személyek világszerte régóta küzdenek a munkába állással, amelynek során különböző kihívásokkal, akadályokkal és korlátozásokkal szembesülnek. Ezt a világon mindenhol dokumentálták: Európában (Cooney, 2008; Csillag et al., 2019; Halabisky, 2014; Hästbacka et al., 2016; Hein–Ansari, 2022; Kitching, 2014; Pagán-Rodríguez, 2012) csakúgy, mint például az USA-ban (Renko et al., 2015), Iránban (Bagheri–Abbariki, 2017), Bangladesben (Dhur–Farzana, 2017) vagy Indiában (Kulkarni, 2016). E tanulmányok fő üzenete, hogy a fogyatékossgal élő személyek valóban szembesülnek az épségizmusból fakadó társadalmi-politikai megkülönböztetéssel és csökkent alkupozícióval. A fejlődő (Bagheri–Abbariki, 2017) és a posztszocialista országokban (Csillag et al., 2019) különösen súlyosak a foglalkoztatási nehézségek. Az érintettek munkaerőpiaci helyzetét különböző etikai nézőpontokból is vizsgálták: Vijayasingham et al. (2018) a „*gondoskodás etikájának*” perspektíváját használta az intézményekben élő krónikus betegek tapasztalatainak megértéséhez, Mecham et al. (2019) pedig a vállalati társadalmi felelősség (CSR) elméletére építve elemezte az értelmi fogyatékossgal élő munkavállalók tapasztalatait a szállodaiparban. Az üzleti etika területén számos tanulmány nem kifejezetten a fogyatékossgal, hanem általában a befogadó és diszkriminációmentes üzleti

	Államszocializmus (1945–1989)	Áttérés a neoliberális piacgazdaságra (1990–)
Általános politikai és gazdasági környezet	Tervgazdaság, állami tulajdonú vállalkozások, magánvállalkozások hiánya az 1980-as évek végéig („második” vagy „szürke” gazdaság). A politikai rendszer „gondoskodó és rejtegető” gyakorlata.	Privatizáció, dereguláció, neoliberális reformok, piacgazdaságra való áttérés, jóléti állam visszaszorulása. A közszolgáltatások és a szociális szolgáltatások racionalizálása, az állami ellátások folyamatos csökkentése. Szabad vállalkozás, de gyenge vállalkozói ökoszisztéma és kevésbé versenyképes oktatási rendszer.
A fogyatékoság képe	A fogyatékoság medikális ábrázolása (orvosi modell). Fogyatékoság mint a hasznosság és a produktivitás „hiánya”. Defektológia (Szovjetunió). A fogyatékoság tagadása, stigmatizálás és elszigetelés.	1998: a fogyatékoságról szóló törvény (jogok és komplex rehabilitáció). 2007: az ENSZ CRPD ratifikálása. A káros „függőségi kultúra” felszámolása, a „jóléti függőség” stigmatizálása. A termelékenység és az önellátás mítoszai.
A fogyatékosággal élő személyek foglalkoztatása és rehabilitációja	Teljes foglalkoztatottság, alacsony jövedelem, fejlődési lehetőségek hiánya. Védett szervezetek, alacsony hatékonyság, kizsákmányolás. Rehabilitációs rendszer hiányos, alacsony tudásszint („véletlenszerű” rehabilitációs rendszer). Orvosi bizottságok értékelik a munkaképességet.	A fogyatékosággal élő személyek foglalkoztatásának drasztikus csökkenése, alacsony önfoglalkoztatási arány. Komplex rehabilitációs rendszer fejlődésnek indul, nemzetközi tudástranszfer. OECD- és EU-források. Szigorúbb fogyatékoságértékelési rendszer.
A fogyatékosággal élő személyek képviselete	A fogyatékosággal élő személyek szervezeteinek erős állami ellenőrzése, alulról való szervezkedés akadályozása. A fogyatékosággal élő személyek önállóságának korlátozása.	A civil társadalom felemelkedése. Szolgáltatásorientált civil társadalom, külső finanszírozástól való függőség, apolitikus civilszervezetek. Az aktivisták marginalizálódnak a hivatalos politikában, szimbolikus részvétel. „Kegyetlen optimizmus.”

1. táblázat: Az államszocializmus és a neoliberális piacgazdaságra való áttérés jellemzői

és humánerőforrás-gazdálkodási (HRM) gyakorlatokkal foglalkozik, a CSR elméletét (Bennett 2011), a képességszemléletet (Fujimoto–Uddin, 2021; González-Cantón et al., 2019) vagy a sokszínűséget (Demuijnck, 2009; Gilbert et al., 1999) használva fogalmi keretként.

A fogyatékossgal élő személyek többek között önfoglalkoztatás vagy vállalkozói tevékenység útján válaszolnak korlátozott foglalkoztatási lehetőségeikre (Halabisky, 2014; Martin–Honig, 2020; Pagán-Rodríguez, 2012). Bár a neoklasszikus ideológia megerősíti az épségista narratívát azzal, hogy a vállalkozást a gazdaság hajtóerejeként definiálja (Maroufkhani et al., 2018), és a vállalkozót innovatív, sikeres, erős, bátor és mindenekelőtt „ép” (able) személyként ábrázolja (Cooney, 2008), a vállalkozói tevékenység lehetőséget kínálhat a fogyatékossgal élő személyek számára, hogy újraértelmezzék társadalmi státuszukat (Martin–Honig 2020), leküzdjék a társadalmi marginalitást (Cooney, 2008), függetlenséget, autonómiát és munkahelyi elégedettséget szerezzenek (Halabisky, 2014), és a fogyatékos identitásnál pozitívabb, vállalkozói identitást válasszanak.

A vállalkozóvá válás megoldást nyújthat a gazdasági és társadalmi környezetből adódó kihívások egy részére, de egyes problémák megmaradnak, sőt új kihívások és igazságtalanságok is felmerülhetnek. A kutatások szerint a kényszerítő (push) tényezők, mint például a kirekesztő és épségista munkaerőpiac, valamint a nem megfelelő szakmai rehabilitációs és szociális ellátórendszerek jelentős szerepet játszhatnak a fogyatékossgal élő emberek vállalkozóvá válásában (Kitching, 2014). Mivel nincs más alternatíva, az üzleti életbe valójában kényszervállalkozóként lépnek be, hiszen az épségista gazdasági és társadalmi környezet igazságtalanságai miatt indítanak saját vállalkozást.

A közép-kelet-európai és magyar fogyatékossgal élő személyek sok tekintetben hasonló korlátokkal és elnyomó mechanizmusokkal szembesülnek, mint más, neoliberális piacgazdaságokban élő társaik. Kérdés azonban, hogy ezeknek az országoknak a szocialista öröksége, a szocializmusból való átalakulás és a részben importált neoliberális piacgazdaság hogyan függ össze az épségizmus mintáival. Mivel az épségizmus alapvetően kapcsolódik az emberi jogokhoz, hatásainak mintázatát vizsgálva az ENSZ emberi jogi fogalmaira hivatkozunk (ENSZ, 1948).

Az önrendelkezési jog (ENSZ, 1948) alapjául szolgáló emberi jogok a „polgári és politikai jogok” (a politikai státusz meghatározása, ENSZ, 1966a), valamint a „gazdasági, szociális és kulturális jogok” (a saját gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésre, ENSZ, 1966b) közé sorolhatók. A polgári és politikai jogok közé tartozik például az élethez való jog, a mozgásszabadság, a törvény előtti egyenlőség,

a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadság, a békés gyülekezés joga, a másokkal való egyesülés szabadsága, a közügyekben és a választásokon való részvétel joga, valamint a kisebbségi jogok védelme (ENSZ, 1966a). A gazdasági jogok, amelyekkel külön foglalkozunk cikkünkben – mivel ezek szorosan kapcsolódnak a vállalkozói tevékenységhez –, a jóléthez és a jólléthez szükséges feltételeket biztosítják, és magukban foglalják például a tulajdonhoz való jogot és az igazságos és kedvező feltételek mellett történő munkavégzéshez való jogot. A szociális és kulturális jogok közé tartozik a szociális biztonság, a megfelelő életszínvonalhoz és az elérhető legmagasabb szintű testi és szellemi egészséghez való jog, az oktatáshoz, a kulturális életben való részvételhez, valamint a tudományos fejlődés és annak előnyei alkalmazásához való jog (ENSZ, 1966b).

A szocialista politikai és gazdasági rendszer a „szocialista humanizmus” elvein alapult, és célja volt, hogy bizonyítsa felsőbbrendűségét a kapitalista társadalmakkal szemben, amelyek szerint nem tisztelik a dolgozók egészségét. Így a szocialista állam gondoskodott minden polgáráról, beleértve a fogyatékkal élő emberek speciális szükségleteit is, védett foglalkoztatás, lakhatás és/vagy juttatások formájában (Dinu, 2022). Ez korlátozott, minimális szintű ellátás volt, mivel nem léteztek célzott, szakmailag megalapozott rehabilitációs szolgáltatások, nem volt személyi segítő rendszer, és csak a szegregált iskolai oktatás volt elérhető a sajátos nevelési igényű gyermekek számára. Az állami gondoskodás nem foglalkozott a részvétel és a hozzáférés biztosításával, a fejlődés támogatásával, nem vette figyelembe a fogyatékkal élő emberek egyéni szükségleteit vagy jogait: a gazdasági, politikai vagy szociális jogok gyakorlása csak nagyon korlátozottan volt lehetséges. A rendszer középpontjában a paternalista állam állt, és bár az az elmúlt harminc év során jelentősen erodálódott, a közgondolkodásban még mindig megjelenő egyes vélemények szerint az állam köteles és felelős gondoskodni a hátrányos helyzetű emberekről. A posztoszocialista társadalmak „szocialista humanizmusa”, mely alapvetően kollektivistá és paternalista szemléleten alapult, részben máig megmaradt. Ehhez társult idővel a liberális piacgazdaság individualista megközelítése és szemlélete, ami sok esetben így együtt jelenik meg az állampolgárok, köztük a fogyatékkal élő emberek gondolkodásában.

A rendszerváltozással a munkaerőpiac is átalakult: az állami vállalatok bezárásával és privatizációjával átalakult az (elméletileg) teljes foglalkoztatottságon alapuló állami rendszer, a saját munkaerejük eladása most már egyértelműen az egyénekre hárul a munkaerőpiacon. A neoliberális alkalmazotti ideál megjelenése és dominanciája megnehezíti a fogyatékkal élő emberek számára a munkaerő-

piacra való belépést és megmaradást, mivel kevesebb piacképes tudással és készséggel rendelkeznek. A kompetencia hiánya mögött sok esetben az alapvetően szegregált iskolarendszer (beleértve a speciális szakképző iskolákat) lassú átalakulása áll, valamint, hogy a foglalkozási rehabilitáció és a munkaügyi ellátórendszer nem képes hatékonyan felkészíteni a fogyatékossgal élő embereket a munkaerőpiac változó kihívásaira. Bár az önfoglalkoztatás és a vállalkozói tevékenység felé fordulás mindenki számára adott, ennek számos akadálya van: a szocialista múlt miatt kevés család rendelkezik megfelelő tapasztalattal a vállalkozásról, a vállalkozói ökoszisztéma és a finanszírozási rendszerek alulfejlettek, és a foglalkozási rehabilitációs rendszer sincs kellően felkészítve a feladatra. Bár az EU és az OECD támogatja a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok vállalkozói integrációját, Magyarországon a fogyatékossgal élő emberek az elmúlt harminc évben nem kerültek középpontba ezzel kapcsolatban. Ráadásul a posztszocialista országokban maga a vállalkozó is gyanús szereplő: egyes kutatók szerint ezekben az „átmeneti” gazdaságokban a vállalkozók társadalmi hozzájárulását nem értékelik, a vállalkozói kudarcot negatívan ítélik meg, az innovatív vállalkozói tevékenységgel járó kockázatot a helyi kultúra megbélyegzi, a vállalkozói tevékenységet pedig a korrupcióval társíthatják (Grigore–Dragan, 2020).

A szocializmus munkaközpontú társadalmában a „kevésbé képes” fogyatékossgal élő emberek a társadalom periferiájára szorultak, védett szervezetekben dolgoztak és/vagy lakóotthonokban éltek, fizikailag ellátva, de elszigetelve a többségi társadalomtól. A hozzáférhetőség hiánya, valamint a médiareprezentáció és a médiamegjelenések teljes hiánya tovább erősítette ezt a „láthatatlanságot”. A rendszerváltozással a szándékos elszigeteltség és a média állami ellenőrzése (elvileg) megszűnt, az informatika és a közösségi média közelmúltbeli fejlődése pedig további lehetőségeket kínált a fogyatékossgal élő emberek számára a „láthatóságra” és a szociális jogok gyakorlására. A több évtizedes láthatatlanság azonban azt is jelenti, hogy a társadalom tagjai nem szereztek személyes tapasztalatot a fogyatékossgal élő emberekkel kapcsolatban, a vállalatok nem ismerik, hogyan lehet a szervezeteket valóban befogadóvá tenni, és a hozzáférhetőség nem valósul meg, különösen az ország vidéki területein. Így a szocializmusból örökölt „láthatatlanság”, az információ és a tapasztalat hiánya, valamint a mai szervezetek neoliberális (teljesítményelvárásokon alapuló), épségista szemlélete szintén akadályozza, hogy a fogyatékossgal élő embereket alkalmazzák vagy üzleti partnerként elfogadják.

Végezetül, a szocializmus alapvetően korlátozta a fogyatékos-sággal élő emberek érdekérvényesítési lehetőségeit, egyrészt azzal, hogy negyvenöt évig nem engedélyezte a civil szervezetek tevékenységét, másrészt azzal, hogy szabályozta a fogyatékos-sággal élő személyek szimbolikus képviselőt az egypártrendszerben. A rendszerváltozás megszüntette ezeket a korlátozásokat. Maguk a fogyatékos-sággal élő személyek és családtagjaik közösen vették rá a Parlamentet a fogyatékos-sággal kapcsolatos jogszabályok megalkotására és elfogadására (lásd 1998-as Fot vagy esélyegyenlőségi törvény, a CRPD és annak fakultatív jegyzőkönyve), számos helyi, regionális vagy országos szervezetet hoztak létre (például a FESZT-et, a Fogyatékos Emberek Szervezeteinek Tanácsát), és számos új szolgáltatási forma bevezetésében vettek részt (például támogatott lakhatás, támogató szolgálat). A rendszerváltozás óta eltelt harminc év alatt azonban – főként forráshiányuk miatt – a fogyatékos-sággal élő emberek szervezetei nehezen tudták fenntartani egységes érdekérvényesítésüket és a mindennapi jogalkalmazásban kikényszeríteni a jogszabályok végrehajtását, és ennek következtében társadalmi, gazdasági, politikai részvételük és képviselőtük csupán jelképes maradt.

Összességében a szocializmusban a gazdasági, társadalmi és politikai jogok nagymértékben korlátozottak voltak, és miközben a kormány a vagyon egyenletes újraelosztására törekedett a társadalomban, ami a piaci hatékonyság hiányát és a nemzetgazdaság idővel történő összeomlását okozta, személyes szinten a vállalkozási lehetőség és a verseny hiánya az egyének motivációjának és érdekérvényesítésének csökkenéséhez vezetett. A rendszerváltozás utáni neoliberális különböző új jogokat hozott, amelyek a nemzeti jogszabályokba foglalva elvileg védik és felhatalmazzák az embereket, de mivel a társadalmi, politikai és gazdasági környezet nem kedvez a megvalósításuknak, ezek nagyrészt csak írott szavak maradnak, valódi érvényesítés nélkül. A kormány által ellenőrzött és irányított, általánosságban csökkenő szolgáltatásoktól (egészségügy, oktatás, szociális szolgáltatások) függő fogyatékos-sággal élő emberek a rendszerváltozás „vesztesei” közé tartoznak, mivel a fennálló épségista társadalmi gyakorlatok nagymértékben megakadályozzák őket abban, hogy az újonnan szerzett jogokat társadalmi, politikai és gazdasági előnyökre fordítsák.

Módszertan

Tanulmányunkban kvalitatív kutatási módszert alkalmazunk, amely hatásos és jellemző választás olyan összetett és sokrétű társadalmi jelenségek vizsgálatára, mint például a vállalkozói identitás, a fogya-

tékossággal és a képességekkel kapcsolatos értelmezések (Cooper–Emory, 1995). Számos korábbi, a fogyatékossgal élő vállalkozókkal kapcsolatos tanulmány is kvalitatív módszertant alkalmazott (Ashley–Graf, 2018; Heath–Reed, 2013; Jammaers et al., 2016, 2021).

Hólabda-mintaválasztási stratégiát használtunk (Salamzadeh–Kawamorita Kesim, 2017; Silverman, 2008), amelyet két szakaszban valósítottunk meg, 2018 és 2020 között. Először elküldtük a kutatás összefoglalóját a különböző érintetteknek, így szakmai és rehabilitációs ügynökségeknek, fogyatékossgai érdekvédelmi szervezeteknek és szolgáltatóknak, fogyatékossgal, foglalkoztatással, oktatással és vállalkozásokkal foglalkozó kormányzati szervezeteknek, magán- és államilag finanszírozott vállalkozásfejlesztési központoknak, egyetemi karoknak és kutatói hálózatoknak, valamint hagyományos profitorientált és társadalmi vállalkozóknak. Arra kértük őket, hogy javasoljanak lehetséges interjúalanyokat, és adják meg elérhetőségüket. Az alanyokkal e-mailben vagy telefonon vettük fel a kapcsolatot (preferenciájuk szerint), általános tájékoztatást adva a kutatási folyamatról és az interjúról. Minden interjú végén megkértük az alanyokat, hogy ha tudnak, javasoljanak újabb potenciálisan megkérdezhető vállalkozókat. A résztvevők kiválasztásának kritériuma volt, hogy magukat fogyatékossgal élő vállalkozónak vallják, legalább hároméves vállalkozói tapasztalattal és/vagy legalább három alkalmazottal rendelkezzenek.

A diverz minta összeállítására tett erőfeszítéseink ellenére a huszonkilenc vállalkozó közül csak nyolcan nők. Fogyatékossgai típust tekintve egy hallássérült és egy mentális problémákkal küzdő személy kivételével a megkérdezettek mozgás- vagy látássérüléssel élnek. A látássérüléssel és a testi fogyatékossgal élő emberek felülreprezentáltságával a vállalkozók körében már foglalkozott az amerikai és brit statisztikákon alapuló szakirodalom (Ashley–Graf, 2018). Bár a magyar fogyatékossgal élő vállalkozókra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre statisztikák, feltételezzük, hogy mintánk hasonló tendenciákat tükrözhet a magyar fogyatékossgal élő vállalkozók populációjában. A mintában budapesti és vidéki válaszadók is megtalálhatók. A vállalkozások különböző szektorokban tevékenykedtek, többek között az informatikai szolgáltatások, az értékesítés, az építőipar, a rendezvényszervezés és vendéglátás, a mezőgazdaság, a reklámpar, a könyvelés és a ruhaipar területén (a részleteket lásd az online Mellékletben).

Az interjúk különböző hosszúságúak voltak, a legrövidebb egy, míg a leghosszabb három óráig tartott. A COVID-járvány miatt a második szakaszban az interjúk egy részét online folytattuk le. Az interjú első, strukturálatlan fele a vállalkozó élettörténetére vonatkozott, míg

a második rész nyitott kérdéseket tartalmazott a vállalkozói tevékenység akadályairól és támogató tényezőiről, a motivációról, a többi vállalkozóval és más fogyatékossgal élő személyekkel való kapcsolatokról, az önmegvalósításról, az autonómiáról és az identitásról. Az interjúkról hangfelvétel, majd szó szerinti átírat készült.

A kutatási folyamat során három fázisban elemeztük a fogyatékossgal élő vállalkozók közös történelmi tapasztalatát, különös tekintettel az épségizmus természetének változásaira a szocializmusról kapitalizmusra való átmenet fényében. Először makrotörténelmi áttekintést végeztünk annak megértéséhez, hogy hogyan határozódtak meg és érvényesültek a vállalkozók és a fogyatékossgal élő személyek jogai a két társadalmi-gazdasági rendszerben, illetve az átmenet során. Ezeket az eredményeket a kontextusról szóló részben mutatjuk be. A második szakaszban mikrotörténelmi megközelítést alkalmaztunk a fogyatékossgal élő személyekkel készített interjúk elemzéséhez, az átélt történelmet tükröző konkrét eseményekre összpontosítva. A mikrotörténelem mint módszer *„kettős időbeli keretek reflexív használatán alapul: egy mikrotemporális keretén, amely alkalmas az egyének empirikusan megalapozott tanulmányozására az időben, és egy makrotemporális keretén, amely a társadalmi struktúrák időbeli folyamatosságának és változásának folyamatait veszi számba”* (Hargadon–Wadhwani, 2023). A mikrotörténelmi módszer az egyének cselekvőképességét (agency) hangsúlyozza, aktív személyeknek, tudatos szereplőknek tekinti őket a történelmi emlékezet fenntartásában, és ily módon kontextusban gazdag alternatívát kínál a túlságosan nagyívű elbeszélésekre fókuszáló történelmi kutatásokkal szemben (Macleane et al., 2016, 623. o.). A mikrotörténelmi módszerek erőssége abban rejlik, hogy a történelmi folyamatok korábban észrevétlen mintázataira hívják fel a figyelmet (Hargadon–Wadhwani, 2023) a *„nagyítás és kicsinyítés”* (Vaara–Lambert, 2016) folyamatát követve, a makroszkopikus és mikroszkopikus nézetek (Hargadon–Wadhwani, 2023) változtatásával. Végül, a harmadik fázisban a mikrotörténelmi elemzés során nyert meglátásokat összehasonlítottuk és szembeállítottuk a makrotörténelmi elemzés eredményeivel, és mintákat azonosítottunk. A második és harmadik szakaszban az NVivo szoftvert alkalmaztuk az adatok strukturálásához. Az azonosított mintákat és az esetleges ellentmondásokat többször megvitattuk a kutatócsoportban, biztosítva a kutatási folyamat érvényességét.

A kutatási eljárás során lényeges szempont, hogy az emberek részvételével végzett kutatás alatt betartsuk azokat az etikai megfontolásokat, amelyek biztosítják az anonimitást és a titkosítást, a tájékozott beleegyezést, valamint a méltóság megőrzését (Dhar–Farzana, 2017). Ebben a kutatásban a következőképp biztosítottuk a kuta-

tásetikai normáknak való megfelelést. Minden válaszadóval először e-mailben vagy telefonon vettük fel a kapcsolatot, hogy meggyőződjünk arról, érdeklődnek-e a vizsgálatban való részvétel iránt. Előzetesen tájékoztattuk őket a kutatás jellegéről és céljáról. Az interjú előtt beleegyező nyilatkozatot kértünk, ekkor megint ismertettük a vizsgálat célját, azt, hogy mire fogjuk felhasználni az adatokat, valamint tájékoztatást adtunk a részvétel lehetséges kockázatairól (Kvale, 2007). A lehetséges kockázatok minimalizálása érdekében az adatokat bizalmasan kezeltük, és a résztvevők védelme érdekében álnévket használtunk. Az interszubjektív érvényességet (Kvale, 2007) kettős kódolással biztosítottuk.

A kvalitatív kutatás érvényessége szempontjából a kutatói pozíció önreflektív kezelése is lényeges. Kutatócsoportunk a fogyatékosági tanulmányok, a rehabilitáció, a menedzsment és a vállalkozói tevékenység területén dolgozó szakemberekből és egyetemi oktatókból áll, ugyanakkor nem volt közöttünk fogyatékosággal élő kutató, így saját körülményeink korlátozzák a fogyatékosággal élő emberek tapasztalatainak megértését. Ami a történelmi tapasztalatainkat illeti, mindannyian a szocializmus gyermekei voltunk, mind a négyen Magyarországon élünk, és személyes, megélt tapasztalataink vannak a szocializmus ideológiájáról, a szocialista iskolarendszerről (például az ideológiai nevelésről és az úttörőmozgalomról), valamint a szocialista gazdaság és társadalom működéséről. Magyarországon éltük át a rendszerváltozást, és még mindig itt élünk, ami segít megérteni az átmenet tapasztalatait, a „*kegyetlen optimizmust*” (cruel optimism) és a rendszerváltozás utáni társadalmat és gazdaságot. Miközben ezek a megélt tapasztalatok erősítették az adatelemzési folyamatot, szükség volt az önreflexióra is, különösen azért, mert az általunk megélt történelem (mikrotörténelem) a nem fogyatékosággal élő emberek perspektíváján keresztül született.

Az adatgyűjtés és -elemzés során igyekeztünk az interjúalanyok tapasztalataira és véleményére összpontosítani, és törekedtünk arra, hogy saját megélt tapasztalataink csupán támogassák az értelmezést, semmiképpen se helyettesítsék a megkérdezettek nézőpontját. A reflektív beszélgetések során kitartóan megkérdőjeleztük és újraértelmeztük a mikrotörténelmi elemzés során felbukkanó mintákat. Különböző tudományos háttérünk és tapasztalataink támogatták az elemzési folyamatot, lehetővé téve, hogy a tapasztalatokat különböző tudományos és gyakorlati nézőpontokból közelítsük meg. Közös bennünk, hogy mind a négyen több mint tíz éve elkötelezettek vagyunk a fogyatékosággal élő emberek támogatása, tapasztalataik feltárása és leírása mellett. Ebben a cikkben saját tudományos cél-

jainkon kívül az a szándékunk, hogy az ő hangjukon keresztül mutassuk be a rendszerváltozás és a vállalkozói tevékenység összefüggéseit.

Eredmények

A következőkben az általunk megkérdezett vállalkozók tapasztalatait szeretnénk bemutatni a posztszocialista épségizmus sajátosságaival kapcsolatban.

Társadalmi részvétel és kulturális reprezentáció

A társadalmi befogadás és a társadalmi szolidaritás nagyrészt hiányzott az állampárti szocializmusból, mivel a fogyatékossgal élő embereket a „szocialista embertípusnak” nem megfelelő, „nem normális” egyénként kezelték. Az állampárti gondoskodás célcsoportjaként szegregált vidéki intézményekbe, például idősotthonokba vagy speciális iskolákba zárták és rejtették el őket. A fogyatékossgal élő emberek mindennapi életből való jelenlétének hiánya így „megkímélte” a többségi társadalmat attól, hogy olyan alkalmazkodási formákat, vagy olyan együttműködő társadalmi viselkedési módokat keressen, mint a magatartási kódexek, erkölcsi szabályok vagy etikai normák. A kirekesztő szociális ellátások miatt a fogyatékossgal élő emberek korlátozott életteret, egyfajta „saját világot” alakítottak ki. Marcell, filmrendező és kerekesszékes élő személy így beszél az otthonban élő emberekről: *„Nagyon sokan vannak. Szobanövényként funkcionálnak, sajnos nagyon sokan. Bemész a Marczibányi térre [mozgásérültek lakóotthona], borzalmas, bent élnek, nulla életcéljuk van, aztán meg kóborolnak a városban. Vagy az a vége, amikor már ki sem jönnek a szobából.”* Az épségista normák internalizálása és a pozitív életkilátások hiánya általában passzivitáshoz, tanult tehetetlenséghez és függőséghez vezetett sok fogyatékossgal élő személy esetében, amit a rendszerváltozás nem igazán változtatott meg, és ami még mindig megakadályozza őket abban, hogy részt vegyenek a társadalmi életben. Ugyanakkor a 21. századi gazdasági életben való részvétel arra készítette a fogyatékossgal élő vállalkozókat, hogy megjelenjenek, megkülönböztethetővé váljanak, hogy ügyfeleket vonzzanak (például a céges honlapok, marketing- és PR-anyagok vagy üzleti kommunikáció révén), hálózatokba lépjenek be, sőt, fogyatékossgukat a hitelesség és a referencia forrásaként tegyék láthatóvá, amikor szolgáltatásaikkal és termékeikkel a fogyatékossgal élő társakat célozzák meg.

Néhány interjúalany a szocializmus örökségére visszavezetve igyekezett társadalmi-történelmi magyarázatot keresni a fogyatékossgal élő emberek vélt és valós passzivitására mind kulturális, mind strukturális szinten. Hangsúlyozták, hogy a fogyatékossgal élő em-

berek nem tudnak élni a munkavállaláshoz való társadalmi jogukkal, mivel nem tanulták meg, hogyan adják el magukat a munkaerőpiacon, ami a mai gazdasági környezetben fontos kompetencia. Ahogy Jakab, egy mozgásszervi fogyatékossgal élő tisztítóipari vállalkozó fogalmaz: *„Az élet nem arról szól, hogy megbecsüljenek engem. Jól kell sodródnom az élettel. Ha nem tudok sodródni az élettel, akkor szépen el leszek nyomva. Tehát meg kell tanulnom küzdeni, és ezt az emberek nem tudják, mert nem tanították meg nekik, és a munkaerőpiacon is észrevehető, hogy a mi korosztályunk nem tudja eladni magát. Ma már vagy tudok valamit, és aktívan tudok dolgozni rajta, vagy nem tudok semmit, és ha nem próbálom megtanulni, ha nem vagyok nyitott a világra, akkor a világ sem nyitott számomra.”* Jakab úgy véli, hogy a passzivitás és a jóléti függőség szocialista öröksége nem összeegyeztethető a kapitalista rendszerrel, és hangsúlyozza a fogyatékossgal élő emberek egyéni felelősségét abban, hogy hajlandóak és képesek legyenek alkalmazkodni az új kulturális normákhoz és elvárásokhoz, mint például a foglalkoztathatóság, a termelékenység vagy az önellátás. Ez volt az egyik olyan interjú, amely a neoliberális kapitalizmus játékszabályainak internalizálását sürgette, és a kemény versenyt a társadalomban való működés természetes módjának tekintette. A szocializmusban a teljes foglalkoztatás és a magas teljesítmény imperatívuszának ideológiája korlátozottan érvényesült, hiszen miközben a fogyatékossgal élő embereket általában védett szervezetekben foglalkoztatták az államszocializmus teljes foglalkoztatással kapcsolatos céljai érdekében, az értelmes munka vagy a magas színvonalú termelés ideáljai valójában nem teljesültek. A fogyatékossgal élő emberek szembeállítják ezt a szocialista örökséget a kapitalizmus új szabályaival, amelyek minden polgártól aktív cselekvőképességet követelnek meg, ugyanakkor az áruvá tehető énkép létrehozásának képességét is. Így az épségista normák internalizálása kéz a kézben jár a neoliberális munkaetika internalizálásával.

A neoliberális kapitalizmusban elvárt aktív cselekvő szerepbe helyezkedés nem könnyű feladat, mivel az alapvető társadalmi és gazdasági javakhoz, szolgáltatásokhoz és lehetőségekhez való hozzáférés hiánya még mindig megakadályozza a fogyatékossgal élő embereket abban, hogy a szociális jogok minden formáját érvényesítsék, teljes és tartalmas életet éljenek. Gréta, egy mozgásszervi fogyatékossgal élő kereskedő kritikusan nyilatkozik a fizikai akadálymentesítéssel kapcsolatos hiányzó jogi rendelkezésekről: *„2020-ban már nem így kellene működniük ezeknek a dolgoknak. Mindennek teljesen akadálymentesnek kellene lennie, de az a baj, hogy az esélyegyenlőségi törvénybe nem építettek be szankciókat, és most a határidőket is eltörölték. Ez azt jelenti, hogy bármilyen épületet – és*

most nem csak a közintézményekről beszélek – lehet úgy építeni, hogy ha nem akarják, akkor nem kell akadálymentesíteni. Mivel nincsenek szankciók, nincsenek határidők, senki nem fogja őket számonkérni, és azt mondani, hogy jaj, lehet, hogy ezt másképp kellett volna csinálni, mert egyszerűen nem kell.” A jogi döntéshozók elszámoltathatóságának hiánya a fogyatékossgal élő személyek közjavakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáféréseinek biztosításával kapcsolatban fenntartja az épségista társadalmi szegregációt, és a társadalmi és kulturális kontextus egyik fő hiányossága. További példákat is említettek interjúalanyaink a rendszerszintű, intézményi korlátozásokra vagy kulturális és attitűdbeli előítéletekre, ilyen a vállalkozás indításával kapcsolatos bürokrácia, a pénzügyi tőkéhez való hozzáférés hiánya, az üzleti környezet negatív hozzáállása, a sztereotípiák, a gyenge hálózati kapcsolatok, a társadalmi tőke és a társadalmi támogatás hiánya stb.

A posztoszocialista helyzet másik jellemzője, hogy miközben a közszolgáltatások nyújtásában hiányoznak az adaptív megoldások, a fogyatékossgal élő emberek kisebbségi csoportot képeznek üzleti ügyfelekként, vásárlókként is, tehát az akadálymentességet sokszor pénzért sem lehet „megvásárolni”. Míg a nem létező, elérhetetlen szolgáltatások távol tartják a fogyatékossgal élő személyeket a mindennapi életben való részvételtől, egyúttal üzleti rést is teremtenek a fogyatékossgal élő vállalkozók számára, hogy speciális szálláshelyeket és szolgáltatásokat fejlesszenek ki és kínáljanak a fogyatékossgal élő társaik számára. Ilyen módon a fogyatékossgal élő vállalkozók fontos szerepet játszanak a hiányzó vagy hozzáférhetetlen állami ellátások és a lehetséges piaci megoldások közötti szakadék áthidalásában, ahol a fogyatékossgal élő emberek mint fizetőképes ügyfelek, fogyasztók is megjelenhetnek.

Az (integrált) oktatáshoz mint állampolgári joghoz való hozzáférés fontos szerepet játszik a fogyatékossgal élő személyek társadalmi felemelkedésében, mivel a fogyatékossgal élő emberekről szóló globális jelentések szerint az alacsony iskolai végzettség az egyik legnagyobb akadály, amely gátolja foglalkoztatási és karrierlehetőségeiket. Nem csoda, hogy az ambiciózus és motivált fogyatékossgal élő vállalkozók gyakran integrált oktatási intézményekbe jártak speciális iskolák helyett. Ez gyakran kihívást jelentett, mivel a speciális igényű tanulók számára felkészült iskolák és tanárok száma mindig is kevés volt. Antal, a látássérült IKT-specialista úgy véli, hogy az integrált állami középiskolai oktatásban való helytállás szerepet játszott későbbi egyetemi és üzleti sikereiben. *„Ki akartam törni, és látó iskolába jártam. Alapvetően egyébként jó volt, még ha voltak is nehezebb időszakok.”* A fogyatékossgal élő vállalkozók (mind a

szocializmusban, mind a rendszerváltozás után iskolába járók) úgy vélik, hogy oktatásuk meglehetősen esetleges volt: vak, hallássérült vagy mozgássérült tizenévesként hivatásuk megtalálását nem támogatták pályatanácsadási programok, és a vállalkozói pályájuk kezdetén fontos készségeik is hiányoztak (például idegennyelv-tudás, pénzügyek, üzleti kompetenciák). Hangsúlyozták, hogy Magyarországon még mindig általános tendencia a fogyatékossgal élő emberek oktatási teljesítményével szembeni alacsonyabb elvárás. A képzési programok és az oktatók hajlamosak alulértékelni a fogyatékossgal élő diákok készségeit és kompetenciáit, valamint fejlődési, tanulási képességüket. A szegregált oktatás, különösen a középszintű tanulmányok során, sokszor azt is jelentette, hogy nem fejlesztettek olyan versenyképes és piacképes készségeket, amelyek a dinamikusan változó neoliberális munkaerőpiac kihívásaira való felkészülést támogatják. Ez a rendszerváltozás óta gyorsan erodálódó magyar oktatási rendszer egyik fő, a fogyatékossgal élő embereket speciálisan érintő hiányossága évtizedek óta.

További kulturális tényezőként a média szerepe is fontos a fogyatékossgal élő emberek új narratíváinak megalkotásában, illetve a szocializmus örökségeként a szegregáció és a láthatatlanság fenntartásában. A televíziós műsorok még mindig gyakran rajzolnak hagyományos, épségista képet a fogyatékossgal élő emberekről, ami ellen küzdeniük kell. Marcell, kerekesszékes filmrendező kritikusan viszonyul a fogyatékossgal élő emberek médiareprezentációjához. *„Tehát, ezek a műsorok... a parasportot a sportműsorok közé kellene tenni. Integrálva. Ha ez egy társadalmi probléma, akkor be kellene vonni a társadalmi programokba. ... Minden jelenjen meg ott, ahová tartozik. Én magyar állampolgár vagyok, és nehezményezem a fogyatékos kifejezést. Ez a média által történő megbélyegzés, ahogy van. Szóval, a nagyon-nagyon szomorú dolog, amiről beszélek, hogy ez a hozzáállás, éppen, hogy nem bottal lökdösnek.”* Marcell úgy véli, hogy a fogyatékossgáról alkotott negatív és sztereotíp képpel való szembeszegülés talán a fogyatékossgának a normál médiaprogramokba való beépítésével érhető el a legjobban. A kulturális elnyomás elleni küzdelem egyik formájaként saját dokumentumfilmet is forgatott, hogy elfogulatlanabb és reálisabb képet mutasson a fogyatékossgal élő emberek életéről. A fogyatékossgal élő emberek nézőpontjának középpontba állítása és a számukra fontos szempontok és témák figyelembevétele felerősíti a fogyatékossgal élő emberek hangját, és hozzájárulhat a társadalomról alkotott inkluzív kép kialakításához. A fogyatékossgal élő emberek aktív médiareprezentációja segíthet a passzivitás és függőség (kulturális épségizmus) hagyományos képének leküzdésében, és egy új képet közvetíthet

a fogyatékossgal élő emberekről, akik sikeresen megbirkóznak a posztszocialista mindennapi élet kihívásaival. A fogyatékossgal élő emberek szerepmmodelljei példát mutathatnak arra, hogy a fogyatékossgai jogok érvényesítése lehetővé teszi a piacgazdaságban rejlő lehetőségek teljesebb körű kiaknázását.

Gazdasági környezet, gazdasági jogok

Gazdasági szempontból az a tény, hogy a rendszerváltozás után a liberális gazdasági rendszer és filozófia egy meglévő szocialista gondolkodásmódra épült rá, sajátos mintákat hozott létre. A szürke (második) gazdaság által aláásott szocialista gazdasági rendszer átalakult egy (fejletlen) kapitalista vállalkozói ökoszisztémává.

A szocializmusban a szürke (második) gazdaság egyfajta piaci megoldást jelentett a rendszer működésére, mivel olyan árukat és szolgáltatásokat állított elő, amelyekre jelentős kereslet volt, de azt az állam nem tudta vagy nem akarta kielégíteni, tehát a fejlődés és a jólét mint gazdasági jog elérésének eszköze volt. A posztszocialista korszakban ezeket a jogokat már a vállalkozások tevékenysége biztosítja, a fogyatékossgal élő vállalkozók részben olyan szükségleteket elégítenek ki, amelyekhez nem kapcsolódik kellő fizetőképes kereslet, nem jelentenek nyereséges piaci lehetőséget. Interjúink alapján egyes fogyatékossgal élő vállalkozók – amellet, hogy kinyilvánítják a munkához való saját jogukat – olyan modern segédeszközök és szolgáltatások nyújtásával foglalkoznak, amelyek közvetlenül kielégítik a fogyatékossgal élő emberek speciális igényeit és támogatják önellátásukat: Detre vállalkozása ingatlanok akadálymentesítését ellenőrzi; Ábel fogyatékossgai jogi ügyekre szakosodott ügyvéd, és vak gyerekeket oktat aikidóra; Ottó aktív kerekesszékeket importál és értékesít. Ezek a vállalkozói tevékenységek a piaci rések betöltése mellett lehetővé teszik a fogyatékossgal élő emberek számára, hogy aktív és független életet éljenek. Miközben társadalmi és gazdasági értéket teremtenek, a fogyatékossgal élő vállalkozók részben állami feladatokat is ellátnak, így a vállalkozói tevékenység lehetőséget nyújt arra, hogy alulról felfelé irányuló megoldásokon keresztül korrigálják a posztszocialista társadalom strukturális problémáit. Ez hasonló ahhoz, ahogyan a GMK-k a szocializmusban szelepként működtek, kielégítve a felmerülő piaci igényeket, és így létrehozva egy második, szürke vagy rejtett gazdaságot.

A második gazdaság az állami szabályok kijátszásának egy formája volt, így annak örökségeként valamilyen szinten ma is erénynek számít az állami források öncélú felhasználása, a szabályok megkerülése, a „rendszer kijátszása”. Ez többek között az állami juttatásokhoz és ellátásokhoz való viszonyulással kapcsolatban hatással

van a fogyatékossgal élő emberek mentalitására. Gréta, mozgássérült, kerekesszékeket fogalmazó vállalkozó szavaival élve: *„az a baj, hogy ez az áldásos kommunizmus annak idején nagyon-nagyon rányomta a bélyegét nagyon sok mindenre, és sajnos még a mai generációban is benne van az, amit én csak úgy szoktam emlegetni, hogy a kripli mentalitás. Tehát hogy mindent, nekem, most, azonnal, és ingyen.”* Ez a passzív hozzáállás és az állami beavatkozásra és jóléti szolgáltatásokra való várakozás a piaci szabályok érvényesülésével együtt paradox helyzetet hoz létre.

A szocialista második gazdaságot egyfajta szolidaritás, kollegialitás, egymás segítése a „közös ellenséggel”, az állammal és a párttal szemben, valamint az erőforrások és a nyereségek megosztása is jellemezte. Vince, tánctanár és motivációs előadó, aki mozgásszervi fogyatékossgal él, megemlíti azt az esetet, amikor egy orvos barátja *„segítségével”* szerzett be egy aktív kerekesszéket – ami a mindennapi életéhez elengedhetetlenül szükséges. Ezt az államnak kellene garantálnia a szakmai rehabilitáción keresztül, de mivel a rendszer túl bürokratikus, ami egyértelműen az egészségügyi rendszer forráshiányának folyamánya, személyes szívességekre van szükség a megfelelő egészségügyi ellátáshoz való jog érvényesítéséhez. Több fogyatékossgal élő vállalkozó beszámolt arról, hogy kisebb szívességek, nepotizmus, néha kenőpénzek szükségesek ahhoz, hogy a vállalkozásuk működését és a magánéletüket irányítsák. Ottó kerekesszékeket gyárt és forgalmaz, amelyek egy részét az állam finanszírozza, a rehabilitációval foglalkozó orvosok receptfelírása alapján. Úgy látja, hogy a rendszer részben túl bürokratikus, részben pedig kenőpénzek által vezérelt, és ezt egyértelműen a szocializmus örökségeként aposztrofálja. Meg kell küzdenie a merev és bizonyos esetekben korrupt egészségügyi igazgatási rendszerrel, így unortodox megoldásokat és kiskapukat alkalmaz annak érdekében, hogy kiszolgálhassa ügyfeleit (tehát miközben egy korrupt rendszerben kell dolgoznia, kihasználja a korrupció lehetőségeit is). Viktor, vak projektmenedzser a közbeszerzési eljárások korrupcióját említette, Tamás, mozgássérült autókereskedő a hivatalnokoknak adott ajándékait hozta példaként, amelyekkel megkönnyíti a papírmunkát, Ábel, vak ügyvéd pedig a jogrendszerben felbukkanó korrupcióra mutatott rá. A korrupció általánosságban akadályozza a vállalkozói tevékenységet, a fogyatékossgal élő vállalkozók számára pedig külön terhet jelent. Gyakran a korrupció és a jóindulat, a mások érdekeinek figyelembevétele közötti határok ma is éppúgy elmosódnak, mint a szocialista második gazdaság idején.

A korrupció problémája összefüggésbe hozható azzal a ténnyel, hogy a neoliberális gazdaság úgy hozta el farkastörvényeit, hogy

közben elmulasztotta a hagyományos európai jóléti kapitalizmus értékeinek (például a szolidaritásnak) a hangsúlyozását. A fogyatékos-sággal élő vállalkozók egy része így a szocializmusból a piacgazdaságba és kapitalizmusba való átmenetet kudarcnak tekinti. Vince azt állítja, hogy Közép- és Kelet-Európa történelme megmutatta mind a szocializmus, mind a kapitalizmus hátrányait. Gréta rámutat, hogy az *„idegen kapitalista kultúrát”* a gazdasági változás, a nyugatról érkező nagyvállalatok hozták be, amelyek magas szintű teljesítményre kényszerítik az embereket, akik így nem tudnak energiát szakítani a gyengébb alkupozícióban lévők és a kevésbé szerencsések megsegítésére. Úgy véli, ez az oka annak, hogy az emberek kevésbé toleránsak és kevésbé figyelmesek lettek. Ottó, ha lehet, még elkeserítőbbnek látja a rendszert és a helyzetet. *„Betyárbecsület??? Szerintem azt a hatvanas években elveszítette az ország. Betyárbecsület... tehát az... nincsen már. Csak ami le van írva, az is ugye olyan szépen megfogalmazva, hogy a felét az ember nem érti, tehát hogy ügyvédhez kell fordulni, hogy megértsünk egy-egy paragrafust... Nem, nincsen, farkastörvények uralkodnak teljes mértékben. Az erősebbik kutya... végzi a dolgát, tehát... Nincsen semmiféle kegyelem szerintem senkivel sem szemben.”* A vállalkozók úgy érzik, hogy a szocialista örökség és a nyugatról exportált kapitalizmus hatásai együttesen hozzák létre a jelenlegi kedvezőtlen és épségista környezetet. A neoliborális kapitalista gazdaság erős individualizmust hozott magával, ami az épségizmus új, összetett rétegződését hozta létre.

A fogyatékos-sággal élő magyar vállalkozók egy kevésbé fejlett vállalkozói ökoszisztémában élnek, amelyet a vállalkozói kultúra és kompetenciák hiánya, valamint az elégtelen tőke és finanszírozás jellemez. A rendszerváltozás után nyugati tőke áramlott az országba, ami egy ideig megteremtette az alapot a gazdaság újjászervezéséhez a nemzetközi versenytől némileg védett piacon. A nemzetközi nyitás azonban, különösen az EU-csatlakozás után, komoly kihívást jelentett a magyar vállalkozók számára. A kezdeti lelkesedés után a nyugati finanszírozás fokozatosan csökkent. Az állami rokkantsági ellátás nagyon csekély (*„ez tulajdonképpen ilyen zsebpénz, amit az állam fizet, huszonötezer forintot fizetnek. Az tényleg zsebpénz.”* – mondja Vince), más tőkeforrások sem elegendőek, ami a mozgássérült pék és kereskedő Miklós szerint egyértelmű versenyhátrány a nemzetközi piacon.

Ezen túlmenően többször említették a vállalkozói háttér, az oktatás és a kompetenciák hiányát: *„hát kommunizmusban nőttem föl, mert hogy '69-ben születtem, nem vállalkozók voltak a szüleim”* – mondja Gréta. A vállalkozói kompetenciák szocialista örökségét talán Milán szavai fejezik ki a legjobban: *„Ugye az az igazság, hogy – és*

egyébként azért ennyire már vagyok olvasott a vállalkozásokat tekintve – Magyarországon óriási probléma volt, hogy jött a rendszer-változás és senki nem tanulta meg azt, hogy mi az a vállalkozás. Senki. Tehát éltünk benne, a jó kis kiszolgáltatott kommunizmusban, jó volt, nem volt jó, lehet szeretni, lehet nem szeretni, de alapvetően nem tett hozzá semmit a tudáshoz, hogy én mint vállalkozó mit csináljak akkor, ha nekem van egy valamekkora krumpliföldem, termelek valamennyi krumplit és hogyan tovább?” Ugyanakkor a szocializmus alatt a GMK-k működtetésében tapasztalatot szerzett fogyatékossgal élő emberek a meglévő tapasztalataikra építve előnyre tehettek szert, amikor a rendszerváltozás után vállalkozóként kezdtek dolgozni. *„Ennek volt előzménye, gmk-ztunk az állami cégen belül, a Fővárosi Javító-Szerelő Vállalat Kazánszervízénél. Ez alapozta meg a vállalkozásomat, munka után még külön munkákat is vállaltunk.... A főnökömtől, a gmk vezetőjétől lestem el dolgokat. A motivációm az volt, hogy szerettem volna többet keresni, jobban élni. Láttam, hogy megy a dolog, milyen típusú munkákat lehet eladni.”* A vak projekt-menedzser Viktor így származtatja saját vállalkozását a GMK-korszakból. A munkahelyén a munkatársai elfogadták a szakértelmét, így volt önbizalma ahhoz, hogy fogyatékossgal élő emberként vállalkozásba kezdjen, ami sem az 1990-es évek elején, sem ma nem általános, az elmaradott vállalkozói és fogyatékosági ökoszisztémának köszönhetően.

A második gazdaság tapasztalatai tehát egyrészt pozitívak a kapitalista rendszerben működő fogyatékossgal élő vállalkozók számára, mivel vállalkozói tudást és tapasztalatot, piacot, a piaci kudarcok megoldását, sőt pénzügyi forrásokat is biztosítanak. Másrészt a „*kripli mentalitás*” és a szabályok megkerülésének szokásából fakadó korrupció nagyon megnehezíti a vállalkozói tevékenységet, ami hozzájárul az elmaradott vállalkozói ökoszisztéma problémájához és az alapvető gazdasági jogok sérüléséhez. A romló gazdasági helyzet (például a 2008-ban, illetve 2022-ben kezdődő gazdasági válság) súlyosbítja a különböző társadalmi csoportok és különösen a kisebbségek, köztük a fogyatékossgal élő emberek között az erőforrásokért folyó versenyt. A vállalkozói tevékenység megoldást jelenthetne, de annak realizálását korlátozzák a posztszocialista vállalkozói ökoszisztéma egymással összefüggő és egymást erősítő kedvezőtlen jellemzői.

Politikai jogok, politikai képviselet

Ami a politikai képviseletet és a demokratikus döntéshozatalt illeti, a fogyatékossgal élő vállalkozók első kézből származó tapasztalatokkal rendelkeznek a fogyatékosági politika befolyásolásáról. A civil

szervezetek erőteljes érdekérvényesítő tevékenysége vezetett a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény elfogadásához, amely új és holisztikus módon szabályozza a fogyatékosági jogokat. Gréta, kerekesszékes kereskedő az 1990-es évekre így emlékszik: *„'95-ben alapító tagja voltam az Independent Living Mozgalomnak, ez egy akkor induló program volt, ami az egész esélyegyenlőségi törvényt megalapozta, és iszonyú sok munkánk feküdt benne, hogy ez megvalósuljon. A minisztériumban kilincselünk, tüntetéseket szerveztünk, tehát egy civil kezdeményezés volt. Nem arról szólt, mint nagyon sok mozgássérült egyesület, hogy a taglétszámot növeljük, és az állami támogatásból lehúzzuk a magunk részét, és hogy majd elmegyünk ebből nyaralni. Egyáltalán nem, ez egy harcos munka volt. Mozgalom, amire azóta is rettenetesen büszke vagyok.”* Gréta a büszkeségét és a fogyatékoságügyi mozgalomban szerzett pozitív tapasztalatait és sikereit szembe állítja más, „régí típusú” (államszocialista) szervezetek tevékenységével, amelyek kevésbé a valódi érdekérvényesítésre, inkább a tagságalapú állami pénzek megszerzésére koncentráltak és ezekkel akár vissza is éltek. Az összefogás és a jogi szabályozásról szóló nyilvános párbeszéd megszervezése a fogyatékosággal élő emberek számára újfajta viselkedésmódot és tapasztalatot jelentett, amely csak a rendszerváltozás után válhatott lehetővé. A politikai cselekvőképesség és aktivizmus, a politikusok által is meghallgatott hangjuk megtalálása sokak számára átütő, újszerű élményt jelentett. Ebben az értelemben a régi típusú fogyatékosági képviselő passzív konformizmusa anakronisztikusnak tűnik, bár az állami támogatástól való nagyfokú függés ma is valóság. Gréta mellett többen is beszéltek az 1990-es évek optimizmusáról, a rendszerváltozást követő időszakról és a fogyatékoságügyi szervezetekben végzett munkájukról.

Az ígéretes politikai eredmények ellenére a fogyatékosággal élő vállalkozók többsége ma inkább kiábrándult és kritikus a fogyatékoságügyi szervezetekkel és politikával kapcsolatban. A magasabb szintű pártpolitika általában távolinak tűnik a mindennapi emberek életétől, úgy érzik, hogy az érdekvédelmi szervezetek és a fogyatékoságügyi képviselők nem feleltek meg az elvárásaiknak. Róbert, mozgássérült kereskedő arról számolt be, hogy Budapesten a metrófelújítás tervei ellen tüntetett, mivel az akadálymentesítéssel kapcsolatos hosszú távú célok időközben sem valósultak meg. A következőképpen emlékezett vissza ezekre a vitákra: *„Szerveztünk egy demonstrációt a metró-akadálymentesítés témában, és sikeres volt, majdnem minden civil szervezet, aki fogyatékosüggyel foglalkozik, az mellé állt, részt vett. A MEOSZ volt az, aki végül elkezdte a konstruktív tárgyalásokat és el is érték egy csomó mindent. Utána nagy nehézségek*

*arán sikerült kiharcolni egy találkozót a főpolgármesterrel. Közben lejött egy cikk [MEOSZ női vezetője]-vel a HVG-ben, ami egy kicsit szkeptikus, és voltak benne negatív fennhangok, erre úgy viharzott be erre a megbeszélésre – amiről korábban kimentette magát –, hogy »Ki ez a kommunista k*rva?« És így nézett mindenki, hogy ezzel az emberrel mi van?» A szocialista örökség miatt a jobboldali főpolgármester számára magától értetődő volt, hogy az érdekvédelmi szervezet vezetőjének államszocialista szakszervezeti háttérrel kell rendelkeznie, és ezért nem lehet megbízni benne. A tüntetések, sztrájkok a szocialista ideológia múltbeli tapasztalatait is felidéznek, hangsúlyozva a (munkás)osztályöntudat felébresztését, ami megnehezíti a szolidaritáson alapuló, az egyenlőtlenségek ellen és a fogyatékossgal élő emberek jogaiért küzdő demokratikus akarat új értelmezéseinek kialakítását. A posztszocialista örökség elutasítása, az érdekérvényesítés és az érdekképviselő demokratikus formáinak kialakítási nehézségei is nagyban hozzájárultak a fogyatékossgügy későbbi depolitizálódásához.*

A fogyatékossggal élő vállalkozók sok esetben úgy vélik, hogy a meglévő hatalmi struktúráknak sikerül a fogyatékossgügyet apolitikussá tenniük, az élet számos területén, például a közpolitika-alkotásban vagy a közszolgáltatások terén a gazdasági és politikai környezet változásai ellenére fenntartaniuk a korábbi status quo-t. Marcell, kerekesszékes filmrendező elmagyarázza, hogy miért nem pereli be a szállodákat azért, mert hamis tájékoztatást adnak az akadálymentességük állapotáról: *„Igazság szerint az a legundorítóbb, hogy ezek a perek hiányoznak. Én a szállodát beperelném, hogy kérem vissza a pénzem, büntetéssel együtt, mert ki*sztal velem. De ilyenek nem tudnak megtörténni, mert a precedens értékű pereket maga az állam nem engedi. Hiába perelem be, nincs ügy, nem indul el. Akadálymentési pereket rengeteget lehetne indítani Magyarországon. De nincs ilyen per.”* Marcell úgy érzi, hogy elárulták, nemcsak a szálloda, hanem az állam is, mert úgy gondolja, eszköztelen. Összességében a fogyatékossggal élő vállalkozók úgy vélik, hogy a politikai rendszerben bekövetkezett változások ellenére és annak dacára, hogy fizetnek a szolgáltatásokért, még mindig *„láthatatlanok”*, szükségleteiket elhanyagolják, és nincsenek valódi csatornáik a jogaik érvényesítésére. A fogyatékossggal élő vállalkozók úgy gondolják, hogy a Kormány az olyan hosszú távú célokat, mint az akadálymentesítés, az úgynevezett Nemzeti Fogyatékossgügyi Programokban rövid távon elérhető célokkal – mint pályázati felhívások, bizottságok felállítása vagy kutatások – kompromittálta, aprópénzre váltotta.

A részben hiányzó szabályozások és a fogyatékossggal kapcsolatos jogérvényesítés hiánya elleni küzdelem érdekében a fogyatékos-

sággal élő személyek egyre kevésbé bíznak a rendszerben vagy az államban, azonban a vállalkozásuk működtetése mellett többen továbbra is aktívak a fogyatékosági ügyek személyes képviselőiben. A diszkrimináció és az épségista normák elleni küzdelem, illetve saját érdekeik képviselése nagyon is a mindennapi valóságuk része. Ábel, vak ügyvéd beszél személyes tapasztalatairól és érdekvédő tevékenységéről: *„2007-ben ért egy diszkrimináció, de addigra már pont beiratkoztam a jogi egyetemre, hogy kitiltottak a vakvezető kutyámmal az egyik hipermarketből. És ezt nem hagytam annyiban, végül peren kívüli megegyezés lett, és akkor fölajánlottam a pénzt egy vakvezető kutyákat segítő alapítványnak.”* Ebben az esetben Ábel a szakmai háttérét használta fel arra, hogy kiálljon a fogyatékosággal élő emberek jogaiért, és végül az esetből jogszabálymódosítás is lett. A fogyatékosággal élő vállalkozók számos olyan esetről számoltak be, amikor különböző módon kellett érvényesíteniük jogukat és megvédeniük magukat: nem tűrték el idegenek mikroagresszióját az utcán; harcművészetet alkalmaztak, amikor fizikailag megtámadták őket; perrel fenyegettek meg intézményeket vagy munkáltatókat; vagy panaszlevelekben kértek bizonyos akadálymentesített szolgáltatásokat cégektől. Ábelt is az motiválta tanulmányaiban, hogy ügyvédként és aikidó-mesterként is meg tudja védeni magát és ki tudjon állni a fogyatékosági jogokért. Mivel több vállalkozó is úgy érzi, hogy a jogszabályok és egyéb szabályozások nem támogatják jogaik érvényesítését a mindennapi életben, ezért inkább az egyéni érdekérvényesítést részesítik előnyben, felhasználva a vállalkozói háttérükből származó kompetenciákat és tapasztalatokat.

Ugyanakkor, mivel a fogyatékosággal élő emberek nem rendelkeznek erős kapcsolatokkal sem a vállalkozói hálózatokban, sem a fogyatékosággal élő emberek közösségében, élethelyzetük alakítása és jogaik érvényesítése továbbra is kihívást jelent. Rebeka, vak kereskedő úgy véli, hogy *„nem tudunk kiállni egymásért. Tehát nem tudjuk azt mondani, hogy márpedig akkor fogjunk össze, és akkor igenis ezt akarjuk. Hanem húzunk szanaszét, mindenki mást akar, mindenki másképp akarja”*. A fogyatékosággal élő emberek közötti kohézió hiányát tekintik az érdekérvényesítésben megélt kudarc egyik okának, ami összefüggésbe hozható a szocialista korszak „hamis” kollektívizmusaival és a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló, felülről lefelé irányuló kezdeményezésekkel, az uralkodó kommunista ideológiának megfelelően. Valójában ez az úgynevezett *„kényszerű emancipáció”* nem volt hatékony sem a nők, sem más kisebbségi csoportok jogainak képviselőiben, ami a kollektív akaratformálás mintáinak hiányát eredményezte, és a kisebbségi csoporto-

kat és általában a társadalmat kiszolgáltatottabbá tette az individualizmus negatív hatásai szempontjából. Az érem másik oldala, hogy a közösségnek való visszaadás mindazonáltal visszatérő téma a fogyatékkal élő vállalkozók elbeszéléseiben. Ez azonban elsősorban vállalkozói tevékenységük vagy egyéni önkéntes munkájuk révén történik. Ottó például megszervezte az első kerekesszékes szépségversenyt Magyarországon, Bence cross-fit versenyeket szervez mozgássérültek számára, Róbert a mozgássérült emberek foglalkoztatási lehetőségeire összpontosító részvételi kutatásban vesz részt, Dominik pedig fogyatékkal élő gyerekeket visz táborokba. Vállalkozói tudásukat és hálózataikat felhasználva, tevékenységükkel aktívan alakítják és megkérdőjelezik a fogyatékkal kapcsolatos épségista nézeteket, összességében segítik a fogyatékkal élő embereket abban, hogy túllépjenek kiszolgáltatott szerepükön. Mivel nem látják a kollektív cselekvés lehetőségét, ezért egyedül harcolnak az épségista rendszer ellen.

Diszkusszió

Hozzájárulva a posztszocialista kontextusban végzett kritikai fogyatékoságtudományi diskurzushoz (Mladenov, 2015, 2016), ez a tanulmány a szocializmus örökségének empirikus vizsgálatát tűzte ki célul egy posztszocialista országban. Ez az örökség mély nyomokat hagyott a gazdaságban és társadalomban, amelyekre aztán ráépültek a neoliberális ideológia, a kapitalista struktúrák és a többpártrendszerre épülő demokrácia mechanizmusai. Korábbi tanulmányok már szóltak arról, hogyan konstruálódott meg a fogyatékoság a kelet-európai szocialista országokban (Dinu, 2022), hogyan befolyásolja az államszocializmus és a posztszocialista neoliberalizmus a fogyatékosággal élő emberek paritásos részvételét (Mladenov, 2017), illetve a jogszabályi környezet elemzésével vizsgálták a kitagolási kezdeményezéseket (Mladenov–Petri, 2020). Tanulmányunk azzal egészíti ki a meglévő szakirodalmat, hogy a fogyatékosággal élő vállalkozók beszámolóinak mikrotörténelemre épülő (Magnússon–Szijártó, 2013) elemzésével betekintést nyújt abba, hogy ezek az egymással összefüggő hatások hogyan járulnak hozzá a posztszocialista épségizmus mechanizmusaihoz. Ezáltal ez a tanulmány a vállalkozói tevékenység épségista lencsén keresztül történő megértését is gazdagítja (Jammaers–Zanoni, 2020), bevonva a társadalmi-történelmi kontextust az elemzésbe.

Azok a fogyatékosággal élő vállalkozók, akik a szocializmusban kezdték meg vállalkozásukat, közvetlen tapasztalatokkal rendelkeztek a szocialista örökséggel, a szocializmusban tapasztalt épségizmussal kapcsolatban. A fiatalabb generációnak nincs közvetlen

tapasztalata, de ők is rámutattak az örökség lehetséges hatásaira. A vállalkozók tapasztalataira támaszkodva a tanulmány fő hozzájárulása abban rejlik, hogy négy olyan mechanizmust azonosít, amelyek a fogyatékosági jogokat kifejezetten a posztoszocialista épségizmuson keresztül befolyásolják: ezek a láthatatlanság; a passzivitás és a jóléti függőség; a fogyatékosággal élő embereket képviselő szervezetek legitimitása; és a gazdasági részvétel korlátai.

Láthatatlanság

Kutatásunk a fogyatékosággal élő személyek láthatatlanságáról szóló tanulmányok nyomán (Goodley, 2014; Procknow–Rocco, 2016) először is rávilágít arra, hogy a posztoszocialista ideológiai örökség, azaz a defektológia hogyan járul hozzá a láthatatlanság különböző arcaihoz (Borowska-Beszta–Wasilewska-Ostrowska, 2019). Ez alapvetően megakadályozhatja azt, hogy a fogyatékoságot mint többarcú, valós életbeli kérdést kezeljük. E szakirodalmat kiegészítve a tanulmány a láthatatlanság négy – kulturális, fizikai, gazdasági és politikai – formáját tárgyalja, amelyek korlátozzák a fogyatékosággal élő személyek jogainak érvényesítését, valamint a vállalkozói tevékenységet olyan hosszú távú társadalmi-történelmi tapasztalatként keretezi, amely a jelek szerint az elmúlt években csak minimális változásokon ment keresztül.

A kulturális láthatatlanság (vagy ahogy Borowska-Beszta–Wasilewska-Ostrowska, 2019 fogalmaznak, a kulturális épségizmus) korlátozza a fogyatékosággal élő emberek egyenrangú tagokként való részvételét a társadalomban. Ez megjelenik a média csekély érdeklődésében a fogyatékosággal élő személyek iránt (kivéve, ha kuriózumként szerepelnek), és megakadályozhatja a fogyatékoság valóságghű ábrázolását a médiában vagy más nyilvános diskurzusokban.

A kialakuló demokráciában tett kezdeti erőfeszítések, az uniós források beáramlása és a nemzetközi normák alkalmazása ellenére a fizikai láthatatlanság továbbra is jelentős probléma Magyarországon, ami többek között a helyszínek és a digitális (a fizikai és az infokommunikációs) tartalmak akadálymentesítésének hiányában nyilvánul meg.

A politikai láthatatlanság következménye, hogy a fogyatékosággal élő emberek továbbra sem tudják hatékonyan érvényesíteni jogaikat és részt venni a döntéshozatalban, még akkor sem, ha ezek a döntések közvetlenül őket érintik.

Végül a gazdasági láthatatlanság azt jelenti, hogy a termékeket vagy szolgáltatásokat fejleszteni kívánó vállalatok nem tekintik fizető-

képes és jövedelmező fogyasztóknak a fogyatékossgal élő személyeket, még akkor sem, ha a létező termékekből vagy szolgáltatásokból származó nyereségek ennek ellenkezőjét mutatják.

A megkérdezett vállalkozók úgy küzdenek a láthatatlanság ellen, hogy elhatárolják magukat a fogyatékossgal élő emberek láthatatlan és megbélyegzett csoportjától, olykor az „én” és „a másik”, a „mások” közti különbségtétel (othering, Mik-Meyer, 2016) segítségével. A vállalkozói identitás erre kiváló lehetőséget kínál számukra. Ilyen módon a láthatatlanságon és a mindennapi életből való kirekesztésen alapuló posztszocialista épségizmus tovább él. A láthatatlanság súlyos társadalmi örökség: a szocializmusból örökölt láthatatlanság leküzdéséhez mélyreható társadalmi szemléletváltásra és koherens, komplex közpolitikákra lenne szükség.

Passzivitás és függőség

Másodszor, ez a tanulmány bővíti a jóléti függőségi diskurzusáról szóló tudást (Mladenov, 2016, 2017; Scharle, 2011), rávilágítva arra, hogy a függőség posztszocialista örökségként való értelmezése hogyan táplálja az épségista normák fennmaradását és terjedését, még a fogyatékossgal élő emberek körében is. Kutatásunk feltárta, hogy a vállalkozók a passzivitás és a függőségi kultúra jelenségének eredetét a szocializmushoz kötik, tehát úgy keretezik ezeket, mint nemkívánatos jelenségeket, amelyeket a rendszerváltozás után le kellett volna cserélni, mert nem összeegyeztethetőek a kapitalizmussal. A fogyatékossgal élő vállalkozók egy része azonosítja azokat a strukturális és kulturális tényezőket, amelyek reprodukálják ezeket a jelenségeket, és szemléletváltást sürgetnek nemcsak a társadalomban, hanem a fogyatékossgal élő emberek közösségében is. Érvelésük alapján ez a szemléletváltás nem történt meg a rendszerváltozás idején és utána sem, pedig elengedhetetlenül fontos lenne a kapitalista vállalkozói ökoszisztéma megteremtéséhez és fenntartásához. Ezzel implicit módon azt sugallják, hogy őket mint vállalkozókat munkamoráljuk és hatékonyságuk teszi sikeressé a kapitalista környezetben, és ez teszi lehetővé számukra az alacsony termelékenységssel (Jammaers et al., 2016), passzivitással (Mladenov, 2016), és a tanult tehetetlenséggel (Könczei, 1990) kapcsolatos épségista feltételezések leküzdését. Ezek a jellemzők megkülönböztetik őket a fogyatékossgal élő emberek azon részétől, akik nem értették meg a modern kapitalista gazdaság elvárásait és követelményeit. Azáltal tehát, hogy internalizálják a jóléti függőségről, az önellátásról és a neoliberális munkaetikával összhangban álló produktivizmusról szóló, ideológiai-terhelt diskurzust (Mladenov, 2016), leértékelik a nem produktív, függő életformákat, valamint hozzájárulnak a fogyatékossgal élő

emberek korlátozott kulturális reprezentációjához is. Paradox módon a fogyatékossgal élő vállalkozók azon erőfeszítései, hogy ellensúlyozzák az épségista feltételezéseket annak bizonyításával, hogy nem különböznek az ideális vállalkozói típustól (Kitching, 2014), bővítik a fogyatékossgal élő személyek társadalmi és gazdasági jogait, ugyanakkor ezekből továbbra is kizárják a nem vállalkozó fogyatékossgal élő embereket. Egyik oldalról, mint produktív és kompetens vállalkozók, megkérdőjelezi a fogyatékossgal élő személyekről alkotott épségista képet; ugyanakkor azonban elhatárolódnak a „többi” fogyatékossgal élő személytől (Mik-Meyer, 2016), internalizálják az épségizmust (Campbell, 2009), így megerősítik a fennálló stigmatizáló nézetet.

A tanulmány további megállapítása, hogy a fogyatékossgal élő vállalkozóknak a fogyatékossgal élő társaikhoz kapcsolódó negatív véleménye önmagában nem feltétlenül igazságos. Az államszocializmus egyik jellemzője volt az állami gondoskodás, a közép- és kelet-európai országokban minden polgár állami ellátásokra támaszkodott. Ezekben a rendszerekben a személyes cselekvőképesség, az egyéni érdekképviselés nem volt cél, az élet minden területén háttérbe szorították, esetenként szankcionálták is. Az államilag finanszírozott ellátáshoz való ragaszkodás, az aktív problémamegoldás alacsony szintje (és az állami felelősség hangsúlyozása a problémák megoldásában), a személyes kezdeményezések hiánya vagy a fogyatékossgal kapcsolatos aktivizmus gyengesége mind az államszocializmus (Keszi et al., 2014) és az internalizált épségizmus következményei. Azzal, hogy a vállalkozók felismerték, hogy a saját szükségleteik ellátása a kapitalista rendszerben rajtuk múlik, gyorsabban és eredményesebben reagáltak a megváltozott társadalmi és gazdasági körülményekre, mint nem vállalkozó társaik.

Ugyanakkor fontos látni, hogy annak ellenére, hogy esetenként negatív véleményt fogalmaztak meg a fogyatékossgal élő emberekről, törekednek arra, hogy különböző módon „visszaadjanak” a fogyatékossgal élő emberek közösségének, így szolidaritásról és felelősségtudatról is tanúbizonyságot tesznek. Fontos lenne, hogy a fogyatékossgal élő emberek felismerjék az egymásra utaltság valóságát és értékét (Mladenov, 2016). Ehhez azonban szemléletváltásra lenne szükség az egész közösségben, amely erősíthetné az összetartást, és erősebb politikai képviselést hozhatna létre.

*A fogyatékossgal élő embereket
képviselő szervezetek legitimitása*

A kutatás harmadik hozzájárulása a fogyatékossgal élő személyeknek az érdekképviselői szervezetekkel, különös tekintettel a rendszerváltozás utáni történésekkel kapcsolatos tapasztalatainak a bemutatása (Keszi et al., 2014; Mladenov–Petri, 2020; Sharle–Szikra, 2015; Waltz–Schippers, 2021). Az általunk megkérdezett vállalkozók kevésbé bíznak a fogyatékossgügyi szervezetekben, annak ellenére, hogy többen közülük a rendszerváltozás utáni években részt vettek a fogyatékossgal élő emberek jogaiért küzdő érdekvédelmi mozgalmak újjáélesztésében. Ott voltak az első évek küzdelmeiben, megtapasztalták, hogyan lehet változást hozni a fogyatékossgal élő emberek életében és hogyan lehet harcolni az épségista társadalmi berendezkedéssel. Azonban most többnyire csalódottnak és frusztráltnak érzik magukat, és úgy látják, a szervezetek nem támogatják őket abban, hogy befolyásolni tudják a társadalmi-gazdasági folyamatokat, vagy valóban történjen elmozdulás egy igazságosabb társadalmi rend felé. Összességében úgy vélik, hogy ezek a szervezetek ma Magyarországon nem tudnak tényleges eredményeket elérni sem az akadálymentesítésben, sem más, a fogyatékossgal élő emberek jogai szempontjából releváns területeken, még kevésbé olyan területeken, amelyek valóban megváltoztatnák a vállalkozókat akadályozó jogi, társadalmi vagy politikai környezetet. A fogyatékossgügyi szervezetek megítélése hasonló a Mladenov (2017) által megrajzolt képhez, amely hangsúlyozza az államilag irányított, szocialista fogyatékossgügyi szervezetek máig tetten érhető befolyását. E narratívák alapján úgy tűnik, hogy a vállalkozók észlelésében a magyar fogyatékossgügyi szervezetek nem tudtak felzárkózni nyugati társaikhoz a fejlődés és a szakmaiság tekintetében; a források szempontjából a magyar államtól függenek, és energiáikat inkább a szolgáltatásnyújtásra, mintsem a politikai érdekérvényesítésre fordítják (Kiss, 2013; Petri, 2023). Míg vállalkozóink az érdekérvényesítés fejletlenségét az államszocialista múlt örökségének tekintik, sokan beszéltek a szocializmusban tapasztalt kohézió és szolidaritás elvesztéséről is: ennek a kultúraváltásnak tulajdonítják a fogyatékossgal élő emberek közötti kohézió hiányát. Valójában tapasztalataik hasonlóak más kisebbségi csoportok tapasztalataihoz: az „erőltetett emancipáció” nem volt hatékony sem a nők, sem más kisebbségi csoportok jogainak képviseletében, a kisebbségi csoportokat és általában a társadalmat kiszolgáltatottabbá tette az individualizmus negatív aspektusainak.

A vállalkozók, bár kiábrándultak a kollektív képviseletből, mégis megpróbálják előmozdítani jogaikat és különböző módokon támogatni

a fogyatékossgal élő emberek közösségét. Elsősorban egyéni érdekérvényesítésre törekszenek, amelyben vállalkozói kompetenciájuk és tapasztalatuk segítheti őket, és sikeressé teheti akcióikat. Ezek az egyéni győzelmek azonban nem változtatnak a rendszerszintű ép-ségista gyakorlatokon vagy az akadálymentesítés hiányán. Másod-szor, vissza akarnak adni a közösségnek és tudatosan alakítják a tár-sadalomnak a fogyatékossgal élő emberekről alkotott képét. Több fogyatékossgal élő vállalkozó kifejezetten fogyatékossga-ra, a fo-gyatékossgal élő emberek igényeire fókuszáló vállalkozást vezet, vagy saját vállalkozásában a szolgáltatásokat a fogyatékossgal élő személyek speciális igényeihez igazítja, így közvetve támogatja jelen-létüket a társadalmi interakciókban, és csökkenti a fogyatékossgal élő közösség marginalizálódását. Képességeiket és tapasztalataikat felhasználva a vállalkozásukon túlmutató tevékenységet is folytatnak: többek között fogyatékossgal kapcsolatos rendezvényeket szer-veznek, mentorálnak más fogyatékossgal élő személyeket, és ön-kéntes munkát végeznek gyermektáborokban. Ezek az akciók elő-segítik a társadalmi, gazdasági és politikai jogok érvényesítését, és végső soron transzformatív hatást gyakorolhatnak a fogyatékossgal élő emberek személyes életére.

A gazdasági részvétel korlátai

Negyedszer, a gazdasági részvételre vonatkozó eredmények további bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a posztszocialista országokban hasonló mintákat találhatunk a gazdasági rendszer és a vállalkozói ökoszisztéma hiányosságai tekintetében (Belitski et al., 2022; Chepu-renko, 2019; Csákné Filep et al., 2022; Grigore–Dragan, 2020; Ig-nác, 2018; Szerb–Trumbull, 2015). Ezek az eredmények hozzá-járulnak a szakirodalomhoz azzal, hogy rávilágítanak a szocialista örökség szemszögéből a gazdasági részvétel olyan akadályaira, amelyekkel a fogyatékossgal élő vállalkozók szembesülnek (Dhar–Farzana, 2017; Renko et al., 2015). A fogyatékossgal élő vállalko-zók súlyos általános vállalkozói, illetve kifejezetten a fogyatékossgal élő vállalkozókat érintő problémákról beszéltek. Az állami szabá-lyozás és a piaci rendszerek elégtelensége, a második gazdaság fennmaradása és a korrupció magas szintje (mindezek a szocialista rendszer örökségei) kiszámíthatatlanná teszik a gazdasági környeze-tet. Amint arra Belitski és társai (2022) ukrainai kutatásukban rá-mutattak, az informális intézmények szerepe felértékelődik az ilyen gazdasági helyzetekben, és a makroszintű problémákat így alulról, mikroszinten, a társadalom tagjai oldják meg. A romániai eredmé-nyekkel (Grigore–Dragan, 2020) összhangban interjúalanyaink arról is beszámoltak, hogy Magyarországon a vállalkozói kultúra fejletlen,

a fogyatékossgal élő emberek nehezen férnek hozzá a vállalkozói képzetekhez, amelyek gyakran nem akadálymentesek, és a pénzügyi lehetőségek is korlátozottak. Ezek az eredmények visszautalnak Ignácz (2018) tanulmányára, aki azt hangsúlyozta, hogy a magyar vállalkozók – a szocializmus örökségeként – nem mentek keresztül olyan valódi kapitalista szocializációs folyamaton, amely segítette volna őket abban, hogy vállalkozóvá váljanak és vállalkozói értékeket sajátítsanak el. Ezek a tényezők együttesen versenyhátrányt eredményeznek a nemzetközi piacon, az azóta bekövetkezett válságok egyéb negatív hatása mellett. Ez nagyrészt megmagyarázza, hogy a rendszerváltozás utáni eufóriát és optimizmust gazdasági lassulás és bizonyos fokú kiábrándultság követte.

Eredményeink kiegészítik a kisebbségi vállalkozásokhoz kapcsolódó szakirodalmat (Jammaers–Zanoni, 2020) azzal, hogy rávilágítanak arra, hogy ez a gazdasági bizonytalanság akadályozza a vállalkozókat, különösen a hátrányos helyzetű, kisebbségi vállalkozókat. Ugyanakkor a fogyatékossgal élő vállalkozók tevékenységükkel maguk is segítik a rosszul működő rendszert a túlélésben: különböző módokat találnak arra, hogy reagáljanak a makroszintű hiányosságokra, közülük több kifejezetten az akadálymentesítés, a mobilitás és az akadályok leküzdésének előmozdítását célozza a fogyatékossgal élő emberek számára (például a vakokat támogató szoftverek fejlesztése vagy speciális hallókészülékek importálása). Miközben ezek a vállalkozások a fogyatékossgal élő emberek különböző csoportjait támogatják egyéni életükben azáltal, hogy piaci megoldásokat kínálnak a meglévő problémákra, akaratlanul is megerősítik azt az épségista hiedelmet, hogy a fogyatékossgal egyéni, orvosi probléma, és részben fenntartják a korrupt és igazságtalan állami újraelosztási rendszert, amely nem biztosítja az akadálymentes hozzáférést mindenki számára. Összességében arra a következtetésre jutottunk, hogy a fogyatékossgal élő vállalkozók megélt történeteinek íve gazdag részletekkel szolgál arról, hogy a „*kegyetlen optimizmust*” (Kolářová, 2014) hogyan élte meg a vállalkozók e kisebbségi csoportja. A velünk megosztott történetekben is megjelent az a remény, hogy a rendszerváltozásnak köszönhetően a fogyatékossgal élő emberek láthatóbb szereplői lesznek a társadalomnak, miközben kevésbé függenek az állami támogatástól, a kollektív alkuk révén nagyobb politikai képviselést érnek el, és részesülnek a kapitalista rendszer által megtermelt gazdasági jólétből. Azonban – bár különböző mértékben – mindannyian csalódtak. Tanulmányunk azt mutatja, hogy ez a csalódottság részben abból fakad, hogy a rendszerváltozás Magyarországon nem egy jól működő kapitalista rendszert

hozott létre, hanem egy olyan kevésbé fejlett vállalkozói ökoszisztémát, ahol a szocialista örökség még mindig látható szinte minden területen. Ráadásul a szocialista múlt káros öröksége súlyosbítja a neoliberális individualizmusnak az épségizmussal összefonódó, potenciálisan elidegenítő hatásait.

Következtetés, korlátok és további kutatási irányok

Ebben a cikkben azt elemeztük, hogyan jelenik meg az épségizmus a magyar fogyatékossgal élő vállalkozók által megélt történetekben, és hogyan jelenik meg a szocializmus utóhatása az épségizmussal kapcsolatban. A mikrotörténelmi megközelítés *„nagyításának és kicsinyítésének”* folyamatát (Vaara–Lambert, 2016) követve a fogyatékossgal élő vállalkozók tapasztalatait *„a folytonosság és változás általánosabb, hosszabb távú történelmi folyamataihoz”* (Hargadon–Wadhvani, 2023, 5. o.) kapcsoltuk. Kutatásunk válasz Goodley (2019) felhívására, aki elengedhetetlennek tartotta, hogy a Nyugat-Európán és Észak-Amerikán kívül élő fogyatékossgal élő emberek tapasztalatai is megjelenjenek a tudományos diskurzusban. Azáltal, hogy a posztoszocialista közép- és kelet-európai régió elemzéseibe bevontuk az épségizmust, új megvilágításba kívántuk helyezni az államszocializmus és a posztoszocialista neoliberalizáció közötti történelmi folytonosságot, megvilágítva, hogy az államszocialista örökség, mint például a láthatatlanság, a passzivitás és a második gazdaság, hogyan léptek kölcsönhatásba a jóléti állam nagyfokú lebontásával és az 1989-et követő piacositással. Eredményeink rámutatnak, hogy bár a társadalmi, gazdasági és politikai jogok elvileg jobban érvényesülnek a kapitalizmusban, a szocialista örökség jelentős akadálya az érvényesítésüknek.

A tanulmány korlátai közé tartozik a válaszadók korlátozott száma, az, hogy bár a hozzáférhető szakirodalom nyelvileg sokszínű, de csak magyar és angol cikkeket dolgoztunk fel, valamint a kapitalizmus globális és nemzeti sajátosságainak összetettsége. Kutatócsoportunk a fogyatékossgatudomány, a menedzsment és a vállalkozástudomány oktatóiból és gyakorló szakembereiből áll, ám nem volt közöttünk fogyatékossgal élő kutató, így az interjúalanyok tapasztalatainak mély megértését korlátozta ennek az érintetti nézőpontnak a hiánya. Jövőbeli kutatási terveink között szerepel több női vállalkozó és több – látható és láthatatlan – fogyatékossgai típus bevonása a mintába. Úgy véljük továbbá, hogy fogyatékossgal élő részvételi kutató(k) meghívása is előremozdítaná a reflektív és mélyreható elemzést.

HIVATKOZÁSOK

- Andor C. (2009): *Merre tovább, melyik úton? A fogyatékosügy a szociál- és a foglalkoztatáspolitikában*; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar
- Ashley, D.–Graf, N. M. (2018): *The Process and Experiences of Self-Employment Among People With Disabilities: A Qualitative Study*; Rehabilitation Counseling Bulletin 61(2), 90–100.
- Bagheri, A.–Abbariki, M. (2017): *Competencies of disabled entrepreneurs in Iran: implications for learning and development*; Disability & Society 32(1), 69–92.
- Bárd P. (2019): *A fogyatékosággal élő személyek jogai*; In: Jakab A.–Könczöl M.–Sulyok G., (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* <http://real.mtak.hu/94351/1/a-fogyatekosaggal-eloszemelyek-jogai.pdf> (2025.08.10-i állapot szerint.)
- Barnes, C.–Mercer, G. (2005): *Disability, work, and welfare: challenging the social exclusion of disabled people*; Work, Employment and Society 19(3), 527–545.
- Belitski, M.–Cherkas, N.–Khlystova, O. (2022): *Entrepreneurial ecosystems in conflict regions: evidence from Ukraine*; The Annals of Regional Science 72, 355–376.
- Bennett, A. J. W. (2011): *Learning to Be Job Ready: Strategies for Greater Social Inclusion in Public Sector Employment*; Journal of Business Ethics 104(3), 347–359.
- Blattner, C. E. (2020): *Right to work or refusal to work: Disability rights at a crossroads*; Disability & Society, 1–24.
- Bogart, K.–Dunn, D. (2019): Ableism special issue introduction; Journal of Social Issues 75(3), 650–667.
- Borowska-Beszta, B.–Wasilewska-Ostrowska, K. (2019): *Cultural ableism in Poland during the Iron Curtain period: learned helplessness and the need for reeducation*; International Journal of Psycho-Educational Sciences 8(1), 6–21.
- Campbell, F. K. (2001): *Inciting Legal Fictions – Disability’s Date with Ontology and the Ableist Body of the Law*; Griffith Law Review 10, 42.
- Campbell, F. K. (2008): *Exploring internalized ableism using critical race theory*; Disability & Society 23(2), 151–162.
- Campbell, F. K. (2009): *Contours of ableism. The Production of Disability and Abledness*; Palgrave Macmillan, London

- Campbell, F. K. (2014): *Ableism as Transformative Practice*; In: Cocker, C.–Hafford-Letchfield, T. (szerk.): *Rethinking Anti-Discriminatory and Anti-Oppressive Theories for Social Work Practice*; Palgrave Macmillan, 78–92.
- Chepurensko, A. (2019): *Entrepreneurship Ecosystems in Post-Socialist Economies*; Foresight and STI Governance 13(4), 6–8.
- Cooney, T. (2008): *Entrepreneurs with Disabilities: Profile of a Forgotten Minority*; Irish Business Journal 4(1), 119–129.
- Cooney, T. M.–Licciardi, M. (2019): *The same but different: Understanding entrepreneurial behaviour in disadvantaged communities*; In: McAdam, M.–Cunningham, J. (szerk.): *Entrepreneurial Behaviour*; Palgrave Macmillan, Cham., 317–345.
- Cooper, D. R.–Emory, C. W. (1995): *Business Research Method*
- Csákné Filep J.–Gosztonyi M.–Radácsi L.–Szennay Á.–Timár G. (2022): *Vállalkozási környezet és attitűdök Magyarországon*; Budapesti Gazdasági Egyetem
- Cseh J. (2014): *Fogyatékos és megváltozott munkaképességű emberek integrált foglalkoztatásának területi aspektusai*; Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem, cseh_judit_-_tezisek.pdf (2025.08.10-i állapot szerint.)
- Csillag S.–Győri Zs.–Svastics C. (2019): *Long and winding road? Barriers and supporting factors as perceived by entrepreneurs with disabilities*; Journal of enterprising communities: People and places in the global economy 13(1–2), 42–63.
- Csillag S.–Svastics C.–Győri Zs.–Hidegh, A. L. (2022): *Fighting shadows? The concept and emergence of ableism in society and at the workplace*; Vezetéstudomány/Budapest Management Review 53(11), 16–28.
- Csoba J. (2011): *Munkaerőpiaci változások, leszakadó társadalmi csoportok*; Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Debrecen
- De Clercq, D.–Honig, B. (2011): *Entrepreneurship as an integrating mechanism for disadvantaged persons*; Entrepreneurship & Regional Development 23(5–6), 353–372.
- Demuijnck, G. (2009): *Non-Discrimination in Human Resources Management as a Moral Obligation*; Journal of Business Ethics 88, 83–101.
- Dhar, S.–Farzana, T. (2017a): *Entrepreneurs with Disabilities in Bangladesh: An Exploratory Study on Their Entrepreneurial Motivation and Challenges*; European Journal of Business and Management 9(36), 103–114.

Dinu, R. H. (2022): *Recent Historiographical Trends in Scholarship on Disability and Socialism in Eastern Europe*; Scandinavian Journal of Disability Research 24(1), 42–53.

Dosch, R. (2019): *Resisting Normal: Questioning Media Depictions of Autistic Youth and Their Families*; Scandinavian Journal of Disability Research 21(1), 150–157.

Ferge Zs. (1997): *The Changed Welfare Paradigm: The Individuation of the Social*; Social Policy & Administration 31(1), 20–44.

Filep J. C.–Szennay Á. (2024): *Entrepreneurship Education Differences between the Generations of Socialism and Post-Socialism*; Journal of East European Management Studies, Special Issue 2024, 63–82.

Fujimoto, Y.–Uddin, J. (2021): *Inclusive Leadership for Reduced Inequality: Economic–Social–Economic Cycle of Inclusion*; Journal of Business Ethics 181, 563–582.

Gere I. (2009): *A megváltozott munkaképességű emberek bekapcsolása a munka világába*; OFA report. <https://adoc.pub/a-megvaltozott-munkakepesseg-emberek-bekapcsolasa-a-munka-vi.html> (2025.08.10-i állapot szerint.)

Gilbert, J. A.–Stead, B. A.–Ivancevich, J. M. (1999): *Diversity Management: A New Organizational Paradigm*; Journal of Business Ethics 21(1), 61–76.

González-Cantón, C.–Boulos, S.–Sánchez-Garrido, P. (2019): *Exploring the Link Between Human Rights, the Capability Approach and Corporate Responsibility*; Journal of Business Ethics 160, 865–879.

Goodley, D. (2014): *Dis/ability Studies: Theorising disableism and ableism*; Routledge, London

Goodley, D.–Lawthom, R.–Liddiard, K.–Runswick-Cole, K. (2019): *Provocations for Critical Disability Studies*; Disability & Society 34(6), 972–997.

Grigore, A.-M.–Dragan, I.-M. (2020): *Towards Sustainable Entrepreneurial Ecosystems in a Transitional Economy: An Analysis of Two Romanian City-Regions through the Lens of Entrepreneurs*; Sustainability 12, 6061.

Halabisky, D. (2014): *Entrepreneurial Activities in Europe – Entrepreneurship for People with Disabilities*; OECD Employment Policy Papers 6

Hankiss E. (2004): *Társadalmi csapdák és diagnózisok*; Osiris, Budapest

- Hargadon, A. B.–Wadhwani, R. D. (2023): *Theorizing with Microhistory*; Academy of Management Review 48(4), 681–696.
- Hastbacka, E.–Nygard, M.–Nyckvist, F. (2016): *Barriers and facilitators to societal participation of people with disabilities: A scoping review of studies concerning European countries*; Alter 10(3), 201–220.
- Heath, K. L.–Reed, D. L. (2013): *Industry-Driven Support (IDS) model to build social capital and business skills of low-income entrepreneurs with disabilities*; Journal of Vocational Rehabilitation 38(2), 139–148.
- Hein, P.–Ansari, S. (2022): *From Sheltered to Included: The Emancipation of Disabled Workers from Benevolent Marginalization*; Academy of Management Journal 65(3), 749–783.
- Hidegh A. L.–Csillag S. (2013): *Toward ‘mental accessibility’: changing the mental obstacles that future Human Resource Management practitioners have about the employment of people with disabilities*; Human Resource Development International 16(1), 22–39.
- Hidegh A. L.–Svastics C.–Csillag S.–Győri, Zs. (2023): *The intersectional identity work of entrepreneurs with disabilities: constructing difference through disability, gender, and entrepreneurship*; Culture and Organization 29(3), 226–241.
- Holland, D. (2008): *The current status of disability activism and non-governmental organizations in post-communist Europe: preliminary findings based on reports from the field*; Disability & Society 23(6), 543–555.
- Hutcheon, E.–Wolbring, G. (2013): *Deconstructing the resilience concept using an ableism lens: implications for people with diverse abilities*; Dilemata 5(11), 235–252.
- Ignácz Z. (2018): *The Remains of the Socialist Legacy: The Influence of Socialist Socialization on Attitudes toward Income Inequality*; Societies 8(3), 62.
- Jammaers, E.–Zanoni, P. (2020): *Unexpected entrepreneurs: the identity work of entrepreneurs with disabilities*; Entrepreneurship & Regional Development 32(9–10), 879–898.
- Jammaers, E.–Zanoni, P.–Hardonk, S. (2016): *Constructing positive identities in ableist workplaces: Disabled employees’ discursive practices engaging with the discourse of lower productivity*; Human Relations 69(6), 1365–1386.
- Jammaers, E.–Zanoni, P.–Williams, J. (2021): *Not all fish are equal: a Bourdieuan analysis of ableism in a financial services company*;

The International Journal of Human Resource Management 32(11), 2519–2544.

Johnson, J.–Kennedy, K. (2020): *Introduction: Disability, In/Visibility, and Risk*; Rhetoric Society Quarterly 50(3), 161–165.

Kálmán Zs.–Könczei G. (2002): *Taigetosztól az esélyegyenlőségig*; Osiris, Budapest

Keszi R.–Pál J.–Papp G. (2014): *Fogyatékosügyi szervezetek együttműködési kapcsolatai Magyarországon – Pillanatfelvétel a nonprofit szektor egyik speciális szegmensének hálózatszerveződési karakteristikájáról*; Gyógypedagógiai Szemle 42, 9–22.

Kiss V. (2013): *A teljesség politikája: fogyatékosdiskurzusok és a normalitás ideológiai magyarszágon* (2025.08.10-i állapot szerint.)

Kitching, J. (2014): *Entrepreneurship and self-employment by people with disabilities*; OECD Local Economic and Employment Development (LEED) Papers, No. 2014/03, OECD Publishing, Paris

Knight, J. (2015): *The evolving motivations of ethnic entrepreneurs*; Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy 9(2), 114–131.

Kolářová, K. (2014): *The Inarticulate Post-Socialist Crip On the Cruel Optimism of Neoliberal Transformations in the Czech Republic*; Journal of Literary & Cultural Disability Studies 8, 257–274.

Könczei Gy. (1990): *A rehabilitáció rehabilitációjáért! (Fogyatékos emberek a munkaerőpiacon)*; Szociálpolitikai Értesítő 3, 75–88.

Kulkarni, M. (2016): *Organizational career development initiatives for employees with a disability*; The International Journal of Human Resource Management 27(4), 1662–1679.

Kurucz O.–Kemény P. (2016): *A megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatását érintő jogszabályok és statisztikai háttér áttekintése*; In: Soltész A. (szerk.): *Munkavállalók és munkáltatók a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatási lehetőségeiről, esélyeiről – Adatok, tények, vélemények*; ProAbility, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 7–25.

Kvale, S. (2007): *Doing interviews*; Sage, London

Lane, D. (1996): *The Rise and Fall of State Socialism*; Polity Press, Cambridge

Macleán, M.–Harvey, C.–Clegg, S. R. (2016): *Conceptualizing Historical Organization Studies*; Academy of Management Review 41(4), 609–632.

Magnússon, S.–Szijártó, I. (2013): *What is microhistory? Theory and practice*; Routledge, London, New York

Magyar Civil Caucus (2010): *Fogyatékos személyek jogai vagy fogyatékos jogok? A Magyar Civil Caucus párhuzamos jelentése az ENSZ Egyezményről*; SINOSZ – MDAC – FESZT, Budapest

Maroufkhani, P.–Wagner, R.–Wan Ismail, W. K. (2018): *Entrepreneurial ecosystems: a systematic review*; Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy 12(4), 545–564.

Martin, B. C.–Honig, B. (2020): *Inclusive Management Research: Persons with Disabilities and Self-Employment Activity as an Exemplar*; Journal of Business Ethics 166, 553–575.

Meacham, H.–Cavanagh, J.–Bartham, T.–Laing, J. (2019): *Ethical Management in the Hotel Sector: Creating an Authentic Work Experience for Workers with Intellectual Disabilities*; Journal of Business Ethics 155, 823–835.

Mik-Meyer, N. (2016): *Othering, ableism and disability: A discursive analysis of co-workers' construction of colleagues with visible impairments*; Human Relations 69(6), 1341–1363.

Miller, D.–Le Breton-Miller, I. (2017): *Underdog Entrepreneurs: A Model of Challenge-Based Entrepreneurship*; Entrepreneurship Theory and Practice 41(1), 7–17.

Mitra, S.–Kruse, D. (2016): *Are Workers with Disabilities More Likely to Be Displaced?* International Journal of Human Resource Management 27(4), 550–1579.

Mladenov, T. (2015): *Neoliberalism, postsocialism, disability*; Disability & Society 30(3), 445–459.

Mladenov, T. (2016): *Disability and social justice*; Disability & Society 31(9), 1226–1241.

Mladenov, T. (2017): *Postsocialist disability matrix*; Scandinavian Journal of Disability Research 19(2), 104–117.

Mladenov, T.–Petri, G. (2020): *Critique of deinstitutionalisation in postsocialist Central and Eastern Europe*; Disability & Society 35(8), 1203–1226.

OECD (2018): *Inclusive Entrepreneurship Policies: Country Policy Assessment. Hungary, 2018*. OECD/European Union

OECD (2020): *Inclusive Entrepreneurship Policies, Country Assessment Notes, Hungary 2020*. OECD/European Union

Oliver, M. (1995): *Understanding disability: From theory to practice*; Palgrave Macmillan, London

Pagán-Rodríguez, R. P.-R. (2012): *Transitions To and From Self-Employment Among Older People With Disabilities in Europe*; Journal of Disability Policy Studies 23(2), 82–93.

Parekh, G. (2017): *The tyranny of “ability.”* Curriculum Inquiry 47(4), 337–343.

Petri, G. (2023): *Disability movements in eroding democracies of Central and Eastern Europe*; Presented at the Conference of the Central European University, Democracy Institute, Vienna

Phillips, S. D. (2009): *There are no invalids in the USSR!: A missing Soviet chapter in the new disability history*; Disability Studies Quarterly 29(3), 7.

Procknow, G.–Rocco, T. S. (2016): *The unheard, unseen, and often forgotten: An examination of disability in the human resource development literature*; Human Resource Development Review 15(4), 379–403.

Rasell, M.–Iarskaia-Smirnova, M. (szerk.) (2014): *Disability in Eastern Europe and the Former Soviet Union: History, Policy and Everyday Life*; Routledge, London

Renko, M.–Harris, S. P.–Caldwell, K. (2015): *Entrepreneurial entry by people with disabilities*; International Small Business Journal 34(5), 555–578.

Rieck, M.–Shakespeare-Finch, J.–Märtsin, M.–Knox, M. (2019): *The Lived Experience of a Mother of a Young Adult with Intellectual Disability: ‘My Daughter as My Enlightenment.’* Scandinavian Journal of Disability Research 21(1), 47–59.

Salamzadeh, A.–Kawamorita Kesim, H. (2017): *The enterprising communities and startup ecosystem in Iran*; Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy 11(4), 456–479.

Sang, K. J.–Richards, J.–Marks, A. (2016): *Gender and disability in male-dominated occupations: A social relational model*; Gender, Work & Organization 23, 566–581.

Saxena, S. S.–Pandya, R. S. K. (2018): *Gauging underdog entrepreneurship for disabled entrepreneurs*; Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy 12(1), 3–18.

Sharle, Á. (2011): *Foglalkoztatási rehabilitációs jó gyakorlatok Magyarországon. Kutatási jelentés*; Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet. <http://bit.ly/1MvPz0w> (2025.08.10-i állapot szerint.)

Sharle, Á.–Szikra, D. (2015): *Recent Changes Moving Hungary Away from the European Social Model*; In: Vaughan-Whitehead, D. (szerk.): *The European Social Model in Crisis: Is Europe Losing Its Soul?* Edward Elgar, Cheltenham, UK, 289–338.

Silverman, D. (2008): *Doing Qualitative Research: A Practical Handbook*; SAGE, London

Svastics C.–Hidegh A. L.–Csillag S.–Győri Zs. (2023): *A fogyatékos-ság és a vállalkozói identitás kapcsolata az interszekcionalitás len-csésjén keresztül*; *Vezetéstudomány/Budapest Management Review* 54(10), 29–39.

Svastics C.–Petri G.–Bernát A.–Kozma Turnpenny Á. (2025): „Beteg-ségét szklerának becézi, saját magát pedig nyominak” – *fogyaté-kosságábrázolás a 24.hu online hírmédia-felületen*; *Fogyatékos-ság és Társadalom* 11(1), 148–160.

Svastics C.–Tóth B. (2021): *NO-GO ZÓNA – Az új Országos Fogyatékosügyi Program, valamint a végrehajtására vonatkozó intézkedési tervben foglalt feladatok megvalósításának időarányos teljesítéséről szóló jelentés (B/3587. szám) elfogadásáról tartott Országos Népjóléti Bizottsági ülés (2015. március 25.) kritikai diskurzuselemzése*; In: Rékasi N.–Sándor A.–Bányai B.–Kondor Zs. (szerk.): *Széttartó összhang: Fogyatékoságtudomány Magyaror-szágon*; ELTE BGGYK, Budapest, 171–192.

Szerb L. (2017): *A vállalkozói ökoszisztéma Magyarországon a 2010-es években*; *Vezetéstudomány*, 46(6–7), 2–14.

Szerb, L.–Trumbull, W. N. (2015): *Entrepreneurship and entrepre-neurial ecosystem in the V4 countries: the Global Entrepreneurship Index perspective*; *Proceedings of the 5th International Conference on Management*, 2–7.

Timár G.–Szennay Á.–Csákné Filep J. (2025): *A vállalkozásoktatás hatása a vállalkozói aktivitásra a közép-kelet-európai tranzíciós or-szágokban*; *Köz-gazdaság* 20(1), 41–60.

United Nations (1948): *Universal declaration of human rights*

United Nations (1966a): *International Covenant on Civil and Political Rights*

United Nations (1966b): *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*

Vaara, E.–Lambert, J. A. (2016): *Taking historical embeddedness se-riously: three historical approaches to advance strategy process and practice research*; *Academy of Management Review* 41(4), 633–657.

Váróczy V.–Tiszai L. (2021): *A média mint lehetőség a fogyatékos emberek társadalmi befogadásában*; Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Budapest

Vijayasingham, L.–Jogulu, U.–Allotey, P. (2018): *Enriching the Organizational Context of Chronic Illness Experience Through an Ethics of Care Perspective*; *Journal of Business Ethics* 153(1), 29–40.

Waltz, M.–Schippers, A. (2021): *Politically disabled: barriers and facilitating factors affecting people with disabilities in political life within the European Union*; *Disability & Society* 36(4), 517–540.

Williams, J.–Patterson, N. (2019): *New directions for entrepreneurship through a gender and disability lens*; *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research* 25(8), 1706–1726.

Winter Zs. (1990): *A védett foglalkoztatás hazai története (Különös tekintettel a célszervezetek 1980–1989 közötti évtizedére)*; *Szociálpolitikai Értesítő* (3), 89–105.

Wolbring, G. (2012): *Expanding Ableism: Taking down the Ghettoization of Impact of Disability Studies Scholars*; *Societies* 2(3), 75–83.

World Health Organization (2023): *Disability and health. Key facts*; <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health> (2025.08.10-i állapot szerint.)

Yamamoto, S.–Unruh, D.–Bullis, M. (2012): *The viability of self-employment for individuals with disabilities in the United States: A synthesis of the empirical-research literature*; *Journal of Vocational Rehabilitation* 35(2), 117–127.

Zaviršek, D. (2014): *Those Who Do Not Work Shall Not Eat! A Comparative Perspective on the Ideology of Work Within Eastern European Disability Discourses*; In: Rasell, M.–Iarskaia-Smirnova, E. (szerk.): *Disability in Eastern Europe and the Former Soviet Union: History, Policy and Everyday Life*; Routledge, London, 184–203.